

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

Політична безпека України:
проблеми політичного і державного правління.
Прогнозна оцінка, механізми забезпечення

Аналітична записка

Київ
2023

УДК: 32: 351/354 (477)

П 49

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 5 від 26 грудня 2023 р.)

Авторський колектив

Рафальський О. О. – доктор історичних наук, професор, чл.-кор. НАН України, керівник авторського колективу

Зеленько Г. І. – доктор політичних наук, професор, чл.-кор. НАН України

Калакура О. Я. – доктор політичних наук, професор

Кондратенко О. Ю. – доктор політичних наук, доцент

Майборода О. О. – доктор історичних наук, професор, чл.-кор. НАН України

Ніколаєць Ю. О. – доктор історичних наук, професор

Переверзій В. О. – кандидат історичних наук, доцент

Шайгородський Ю. Ж. – доктор політичних наук, професор

П 49 Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення : аналітична записка. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 64 с.

Аналітична записка містить аналіз нинішньої ситуації та прогнозні оцінки вірогідних небезпек, які можуть загрожувати політичній стабільності в Україні в умовах війни, а також – окремі пропозиції щодо їх подолання. Дослідницьку увагу зосереджено на проблемах, які можуть виникнути під час здійснення державної влади, особливо по лінії «центр-регіони», у стосунках між суб'єктами політичного поля країни. Виокремлено та проаналізовано проблеми, які пов'язані з реалізацією завдань з мобілізації країни на опір воєнній агресії, а також – наявні суперечності в міжгнтічних відносинах, в міжцерковному протистоянні у православному середовищі, у геостратегічних зусиллях держави.

Аналітична записка підготовлена за результатами виконання науково-дослідної роботи «Прогнозування безпекового середовища України в політичній сфері» (державний реєстраційний номер 0123U102067).

УДК: 32: 351/354 (477)

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023

ЗМІСТ

Передмова	4
1. Органи державної влади в Україні: як уникнути "інституційних пасток" воєнного часу для успішного повосенного відновлення (Г. Зеленко)	5
2. Баланс влади: центр-регіони-територіальні громади (Ю. Ніколаєць)	12
3. Структура політичного поля – ознаки нових ліній розмежування (О. Майборода)	19
4. Суспільна мобілізація: тенденції та прогноз (Ю. Шайгородський)	28
5. Діяльність структур Московського патріархату в Україні як виклик національній безпеці держави (В. Перевезій)	36
6. Актуальні аспекти оновлення державної етнонаціональної політики з урахуванням можливих наслідків війни Росії проти України (О. Калакура)	45
7. Інтеграція України в геополітичний простір (О. Кондратенко)	53
Післямова	62

ПЕРЕДМОВА

Війна – час, коли майбутній історичний сценарій ніким не може бути гарантовано спрогнозований у всіх деталях. Разом з тим, аналіз витоків нинішніх подій та їх перебігу може бути основою для передбачення образу майбутнього хоча б в узагальненому вигляді.

Проведене дослідження зосереджене на тих аспектах, які уявляються ключовими на сьогодні – збереження української держави і утвердження в ній демократичного суспільно-політичного ладу в ситуації максимальної концентрації політичної влади в руках правлячого режиму; баланс прерогатив місцевої і регіональної влади, а також ресурсних можливостей місцевих органів влади; реструктуризація політичного поля країни; зміцнення морально-психологічної єдності народу на основі спільних моральних і ціннісних орієнтацій та перспектив їх динаміки; осмислення можливих наслідків реалізації двох вірогідних політичних ліній стосовно УПЦ (МП) – або її заборони, або збереження за нею чинних прав згідно з принципом свободи сумління; зміцнення національної єдності засобами державної етнонаціональної політики, зокрема у частині вдосконалення її правової бази, вчасного і повного реагування на рекомендації європейських інституцій, оперативного розв'язання ситуації у сфері міжетнічних відносин; перспективи інтеграції України до євро-атлантичного співробітництва залежно від збігу сприятливих цьому чинників з вибором оптимальної моделі інтеграції країни у процес глобалізації світу.

Прогностичні дослідження стосуються об'єктів і ситуацій, стосовно яких можуть виникати лише загальні, неочевидні припущення. Залучена авторами розділів методологічна основа дає надію, що їхні передбачення підтвердяться майбутнім ходом подій.

Аналітична записка підготовлена науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Науковий керівник – член-кореспондент НАН України О. Рафальський.

1. ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ: ЯК УНИКНУТИ "ІНСТИТУЦІЙНИХ ПАСТОК" ВОЄННОГО ЧАСУ ДЛЯ УСПІШНОГО ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Система державної влади періоду воєнного часу. Порядок здійснення влади в Україні нині регулюється правовим режимом воєнного стану, введеного 24 лютого 2022 р. указом Президента України¹. У структурі влади це означало запровадження на додаток до існуючих такого політичного інституту, як "військове командування", якому надано право своїми директивами та наказами запроваджувати та здійснювати заходи із забезпечення оборони, громадської безпеки і відповідного правового режиму². Наразі в Україні діє 25 обласних військових адміністрацій з подальшим утворенням військових адміністрацій населених пунктів. Водночас повноваження вищих органів державної влади – Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України під час дії воєнного стану збереглися. Проте пріоритети у їхній діяльності змінилися, що позначилося на її характері.

Верховна Рада України. 23 лютого 2022 р. народними депутатами було ухвалено постанову "Про організацію роботи Верховної Ради України в умовах дії надзвичайного та/або воєнного стану" № 2100-IX³. Під час війни політична єдність у Верховній Раді України стала надзвичайно високою (станом на літо 2023 р. ВРУ ухвалила 456 законів, 287 проєктів яких зареєстровано у 2022 році, а це значно більше, ніж у довоєнні роки⁴), тобто парламент повною мірою зберіг свою працездатність і ефективність

¹ Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>

² Про правовий режим воєнного стану : Закон України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

³ Про організацію роботи Верховної Ради України в умовах дії надзвичайного та/або воєнного стану : Постанова ВРУ № 2100-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2100-20#Text>

⁴ Парламент в умовах війни: приклад України (24 лютого 2022 року – 30 червня 2023 року). Емпіричний звіт. С. 64–65. URL: <https://internews.ua/storage/app/media/rang/VRU-under-war-conditions-UA.pdf>

дотримуючись режиму ad hoc під час розгляду законопроектів, і така процедура не може вважатися не демократичною, коли йдеться про термінові рішення, спрямовані на забезпечення обороноздатності країни.

Президент України. Повноваження Президента України як Верховного Головнокомандувача незрівнянно посилюються, і фактично сьогодні саме його Офіс визначає курс державної політики, чому сприяє і наявність президентської "монобільшості" у парламенті. Окрім того, у своїй діяльності Президент України, як і раніше, користується і неформальними інструментами, зосередженими в його руках. Важко дати оцінку ролі нинішній президентській адміністрації за загальними демократичними критеріями. Російська агресія поставила українське суспільство перед необхідністю повної мобілізації і об'єднання навколо Глави держави та його Офісу. Вплив на всі органи влади, який мають глава Офісу А. Єрмак та його заступники, за час дії воєнного стану значно зріс, порівняно з попереднім мирним періодом⁵, і образ глави Офісу як "другої особи в державі" вже перестав бути метафоричним⁶. Консолідація влади в руках президента може створити спокусу утримувати такий стан речей і після війни. Але якщо президент та його оточення намагатимуться встановити повний контроль над органами місцевого самоврядування, це може призвести до значного зростання рівня конфліктності між ними та умовною "партією мерів", які користуються більшою суспільною підтримкою, аніж представники центральної влади⁷.

⁵ Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека і оборона*. 2023. № 1–2. С. 32. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf>

⁶ Майборода О. М. Форма державного правління: семіпрезиденталізм в українському варіанті. *Політична система України: конституційна модель та політичні практики : монографія*. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 18–50. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/10/Politychna_systema_Ukrainy_.pdf

⁷ Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека і оборона*. 2023. № 1–2. С. 33. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf>

Кабінет Міністрів. Уряд в умовах війни функціонує за регламентом, який передбачає прерогативу держави у вирішенні на території країни питань, зумовлених війною. Задля швидкості ухвалення рішень коло питань, які зазвичай ухвалювалися рішеннями сільських, селищних та міських рад, в умовах воєнного стану нерідко ухвалюються одноосібно. Таке обмеження колегіальності в ухваленні політичних рішень істотно послабило роль місцевих рад.

Політичне середовище. Під впливом російсько-української війни відбулася його істотна трансформація. На 1 січня 2022 р. у державі діяло 376 партій⁸. Після початку агресії Рада національної безпеки і оборони України ухвалила рішення про призупинення на період дії воєнного стану будь-якої діяльності у країні ряду політичних партій⁹, що було підтверджено судовими рішеннями. Низка інших політичних партій призупинила свою діяльність. Тому наразі про політичні уподобання громадян можна вести мову тільки на підставі соціологічних досліджень. А на подальший перебіг політичних процесів, які стосуватимуться системи державної влади, впливатимуть і якісні зміни суспільства, такі як підвищення показника громадянської ідентичності (орієнтовно це 75-80%) серед усіх соціально-демографічних, політичних та релігійних груп у країні¹⁰, посилення самоорганізації населення спочатку у вигляді взаємодопомоги і взаємовиручки, а також волонтерства.

У середовищі громадянського суспільства відбулися істотні структурні зміни – двократне переважання кількості благодійних організацій над усіма іншими, 75% ОГС змінили або розширили сферу своєї діяльності, збільшилася кількість ОГС, зайнятих у

⁸ Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій. URL: <https://minjust.gov.ua/ddr/services/legalisation-zmi>

⁹ Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій : Рішення РНБО від 18.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0005525-22/sp:max100#Text>

¹⁰ Соціологічний моніторинг "Українське суспільство" після 16 місяців війни. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/news/2022/sm-_ukrainske-suspilstvo_-2023-rezultati-monitoringu-is-nanu.pdf

сфері допомоги армії та ветеранам, а також ВПО (приріст у середньому на 20% по кожній сфері)¹¹. Збільшилася кількість волонтерів та волонтерських об'єднань. У 2022 р. від 60% до 80% населення були залучені до різних видів громадської діяльності¹², а волонтерством займався кожен третій українець¹³.

Якісні зміни суспільства дають підстави прогнозувати подальше підвищення соціальної і політичної активності населення. З огляду на це, продовження концентрації влади президентськими інституціями здатне спричинити масові суспільні протести і розв'язання проблеми запобігання узурпації влади у неконвенційний спосіб.

Виходячи з цього, можна припустити такі ризики та загрози:

1. Вірогідність відновлення політичної участі фінансово-промислових груп, тим більше, що інституційно в Україні все ще зберігається система влади, яка уможливорює відновлення політичних практик, які створювалися ФПГ для задоволення власних економічних і фінансових інтересів. Ризик не тільки в тому, що свій вплив відновлять старі ФПГ, а й у тому, що можуть з'явитися нові бізнес-групи, які спробують відновити перевірені схеми політичного впливу, які вже показали свою згубність для країни.

2. Політична деінституціоналізація і систематичне порушення Конституції та законів України органами влади спричиняє дефіцит легітимності влади, що конвертується у зниження керованістю державою. Узвичаєнням практики *ad hoc* формується своєрідна "інституційна тяглість", коли за інерцією ігнорується позиція органів представницької влади, що породжує горизонтальні конфлікти і політичну напругу.

¹¹ Громадянське суспільство України в умовах війни : аналітичний звіт. Київ : KMIC, 2022. 64 с. URL: <https://ednannia.ua/189-doslidzhennia/12456-gromadyanske-suspilstvo-ukrajini-v-umovakh-vijni-2022-zvit-za-rezultatami-doslidzhennya-3>

¹² Martin E. C. and Zarembo K. Civil Society and Sense of Community in Ukraine: From Dormancy to Action. *European Societies*. 2023. Vol. 25. P 1–27.

¹³ Благодійність у часи війни : аналітичний звіт. Київ : Zagoriy Foundation, 2022. 48 с. URL: <https://zagoriy.foundation/publications/blagodijnist-u-chasi-vijni-kilkisne-doslidzhennya/>

3. На фоні фінансово-економічних проблем суспільство вимагатиме "простих і швидких рішень", чим створюватиметься підґрунтя для сплеску популізму, наростання суспільної напруги з переростанням у радикальні дії (з початком війни рівень радикалізму у настроях виріс з 5 до 20%¹⁴).

4. Збереження в Україні матриці "політичної ексклюзії", звичка до відвертого нехтування механізмами конституційної інженерії на користь політичних торгів з кулуарним предметом торгів, усунення суспільства від ухвалення політичних рішень, дилетантизм і безвідповідальність у проведенні державної політики, а ігнорування причинно-наслідкових зв'язків на тлі зростання громадянської активності потенційно знову ж таки може стати джерелом політичної нестабільності.

5. Найбільшим внутрішнім викликом для країни залишається корупція¹⁵, саме з нею пов'язаний рівень побоювань українців (73 %), коли йдеться про майбутню відбудову¹⁶. Корупційні скандали, на думку експертів, є найбільшою внутрішньополітичною загрозою – як під час воєнного стану, так і під час відбудови¹⁷.

6. Наразі спостерігаємо відкат у тому, що називається "єднання навколо прапора", тобто у суспільній єдності перед викликами війни. Уже зараз з'являються ознаки упередженості серед людей з питання особистої участі у захисті країни. Задля нівелювання цих упередженостей і запобігання їх переведенню у соціальні конфлікти держава повинна дотримуватися базових принципів права і власних законів, не дозволяти знову скотитися в конфлікти ідентичностей (мовні, етнічні, релігійні, історичної пам'яті та

¹⁴ Внутрішня політика і суспільні настрої. *Національна безпека і оборона*. 2023. № 1-2. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf>

¹⁵ Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики (експертне опитування). Київ : НІСД, 2023. С. 6–11.

¹⁶ Як відбудувати Україну – соціологічне опитування громадян та представників бізнесу. URL: <https://ti-ukraine.org/research/yak-vidbudovuvaty-ukrayinu-sotsiologichne-opytuvannya-gromadyan-ta-predstavnykiv-biznesu>

¹⁷ Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики (експертне опитування). Київ : НІСД, 2023. С. 6–11.

ін.), які вкрай складно піддаються врегулюванню, але які здатні розколювати суспільство.

Убезпечення політичної системи за таких обставин можливе такими кроками:

1. *Відновлення повноцінної системи соціальних ліфтів.* Лише повернення до парламентсько-президентської республіки недостатньо. Політична конкуренція матиме належний ефект, як що вона буде конкуренцією не кількох фінансово-промислових груп (як це зараз бачиться), а конкуренцією усіх наявних в Україні груп за інтересом.

2. *Стимулювання політичного структурування суспільства як умова консоціальної політики шляхом реінституціоналізації партійної системи,* перехід до пропорційної виборчої системи з відкритими списками, ухвалення вже підготовленого нового закону про політичні партії і проведення на його засадах переєстрації політичних партій, застосування диференційованого підходу під час запровадження обмежувального бар'єра для партій і для виборчих партійних коаліцій, унесення з цією метою змін у новий виборчий кодекс (для партій бар'єр знизити до 3–4%, а коаліцій підвищити до 7–8%).

3. *Удосконалення внутрішньопарламентських процедур,* спрямоване на усунення лакун, які породжують політичну корупцію, унормування в Законі "Про регламент Верховної Ради України" статусу парламентської опозиції, процедури функціонування парламентської коаліції, надання належних повноважень парламентським слідчим комісіям, зміна принципів парламентських голосувань тощо.

4. *Посилення політичної відповідальності депутатів* через обмеження депутатського імунітету та індемнітету, запровадження конституційного штрафу як засобу адміністративної відповідальності депутатів, завершення призупиненої з 2020 р. реформи системи державного управління, яка містила б суттєве збільшення оплати державних службовців; фінансовий моніторинг щодо Реєстру національних публічних діячів (ПЕП); запровадження аналогічних європейським ключових показників ефективності державного управління.

5. Дооформлення механізму стримувань і противаг у системі влади, уточнення функцій та повноважень президента і запровадження реально дієвої процедури усунення президента з посади у порядку імпичменту, збільшення безпосередніх можливостей впливу глави держави на парламент і парламенту на уряд, якщо той не представляє програму своєї діяльності.

6. Запровадження субсидіарної моделі соціального простору, коли за центром закріплюються лише ті повноваження, які не можуть бути ефективно втілені на низових рівнях.

2. БАЛАНС ВЛАДИ: ЦЕНТР-РЕГІОНИ-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ГРОМАДИ

Затягування російсько-української війни призведе до кардинальних змін поселенської структури та може сприяти подальшим змінам балансу влади між центром та регіонами. Зміна такого балансу на користь централізації влади та зростання впливу військових у владних структурах буде продиктована необхідністю зосередження зусиль на забезпечення відсічі агресору.

Зміни поселенської структури та адміністративно-територіального поділу. Втрата Україною під час війни значної частини промислового потенціалу та сільськогосподарського виробництва робить її дедалі залежнішою від зовнішнього фінансування. За таких обставин перед Україною стоїть питання про доцільність відновлення переважної більшості зруйнованих монофункціональних поселень, а також відбудови населених пунктів, повернення до яких жителів потенційно загрозливе для їхнього життя та здоров'я. Зрозуміло, що відмова від повоєнної відбудови частини зруйнованих поселень не матиме підтримки з боку більшості громадян України – уже зараз 37 % опитаних соціологами респондентів вважають, що рішення про відбудову мають ухвалювати органи місцевої влади, а 54% – що таке рішення мають ухвалювати жителі зруйнованих міст і селищ¹⁸. Але ніхто з них не замислюється про наявність коштів на відбудову. Між тим, їх не мають ані місцеві органи влади, ані самі жителі таких поселень. До того ж участь в ухваленні рішень потенційно можуть брати особи, які тим чи іншим способом підтримували агресора, і немає впевненості, що усі такі особи зазнають покарання.

Важливою умовою успішної реалізації змін поселенської структури за ініціативи держави повинна стати виважена інформаційна кампанія, орієнтована, насамперед, на громадян Півдня

¹⁸ Всеукраїнське опитування Міжнародного республіканського інституту.
URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/national_survey_of_ukraine_iri_february_2023.html

та Сходу України. До перспективних змін поселенської структури у прикордонних з РФ областях варто включити створення інтегрованих у систему польових укріплень спеціальних поселень для військових. Мешканці таких поселень могли б бути включеними до постійно діючих структур територіальної оборони.

Важливим кроком для держави у найближчому майбутньому має також стати зміна адміністративно-територіального устрою Автономної Республіки Крим (АРК), а можливо і політико-правового статусу усього півострова. Прихильники ліквідації автономії розраховують таким чином убезпечити Україну від відновлення джерела сепаратизму. Противники ліквідації сподіваються наповнити її новим змістом. У контексті цієї дискусії варто врахувати зміни поселенської структури півострова в умовах тимчасової окупації та перспективи таких змін після завершення війни – імміграція на півострів від 500 до 800 тис. росіян і еміграція з нього частини кримських татар, чим збільшилося російське етнічне обличчя регіону. В разі деокупації півострова постане питання про долю іммігрантів – або виселити їх повністю, або дати можливість частині з них взяти участь у його відбудові. З одного боку, Україна потребуватиме додаткової робочої сили, а з другого боку, збереження у Криму потужної російської національної меншини може мати для неї неоднозначні наслідки. Одним із засобів розв'язування цієї проблеми може стати практика децентралізації, яка забезпечила переважно позитивні результати в інших регіонах України. Крім того, після деокупації Криму доцільним кроком бачиться позбавлення Севастополя спеціального статусу.

Деокупація має стати вагомим кроком на шляху реалізації законних прав кримськотатарського народу. Окупанти перетворили його на одну із найбільш дискримінованих спільнот Криму. Україна має сприяти відновленню діяльності представницьких органів кримськотатарського народу на території Кримського півострова та забезпечувати реалізацію конституційних прав національних меншин.

Місцеві органи влади. З початком повномасштабного російського збройного вторгнення у 2022 р. указом Президента України на

території держави були утворені на тимчасовій основі 25 обласних військових адміністрацій на ґрунті обласних державних адміністрацій та Київської міської державної адміністрації і аналогічні адміністрації у районах. Цей крок був переважно зі розумінням сприйнятий громадянами України (88,6% підтримки). Але ставлення може змінитися, якщо ВА не впораються із злочинністю, особливо із розкраданнями і корупцією. Понад те, можуть поширитися спроби самосудів над чиновниками, тим більше з огляду на велику кількість зброї на руках населення.

Кабінет Міністрів наділив обласні та районні військові адміністрації правом затверджувати місцеві бюджети, які укладені місцевим фінансовим органом¹⁹. Водночас ради територіальних громад не втратили бюджетні повноваження. Існує думка, що перерозподіл повноважень виконавчим органом влади між обласними, районними радами та обласними, районними військовими адміністраціями є спробою уряду узурпувати законотворчу функцію ВРУ і фактично переформатувати управління районами та областями, прикриваючись правовим режимом воєнного стану всупереч ст. 140–146 Конституції України²⁰.

Найбільш вірогідно, що за збереження військових адміністрацій буде відбуватися подальше зміцнення системи комплектування місцевих органів влади без проведення конкурсного відбору кандидатів. Створюється враження про поступове посилення централізації в управлінні державою, і це явище не залишилося непомічним у суспільстві. Утворення військово-цивільних та військових адміністрацій сприяло зростанню у складі місцевих органів влади кількості військовослужбовців, які, як правило, не мали налагоджених контактів із місцевими бізнес-колами та не завжди розуміли реальних потреб громад у соціальних послугах.

¹⁹ Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 11 березня 2022 р. № 252 : Постанова Кабінету Міністрів України від 4 листопада 2022 р. № 1239. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1239-2022-%D0%BF#Text>

²⁰ Кричківська М. Реформа децентралізації згортається: черговий наступ на місцеве самоврядування. *Varianty*. URL: <https://varianty.lviv.ua/91507-reforma-detsentralizatsii-zghortaietsia-cherhovyi-nastup-na-mistseve-samovriaduvannia>

У суспільстві присутній стійкий запит на продовження децентралізації, яка могла б стати одним із привабливих чинників формування оновленої поселенської структури, самостійного формування громадами напрямів економічної діяльності, залучення іноземних інвестицій для повоєнного відновлення. Водночас, навіть завершення російсько-української війни у 2024 р. не повинне сприйматися як безумовний термін ліквідації військових адміністрацій. У першому випадку тривалість роботи військових адміністрацій може бути визначена часом, необхідним для відновлення критичної інфраструктури. У другому випадку – логікою ведення бойових дій. Певні особливості може мати робота військових адміністрацій у Криму після звільнення території півострова. Так, збереження військової адміністрації у Севастополі на більш тривалий термін може бути продиктоване необхідністю протидії диверсійній діяльності ворога.

Перетворення Севастополя після його деокупації на базу розміщення українського флоту не повинне завадити там цивільному самоврядуванню. У місті має бути обраний міський голова, як і скрізь в Україні. Загалом відновлення публічної влади на тимчасово окупованих територіях повинно бути поетапним, за недопущення протиправного втручання у виборчий процес, дотримання принципів політичного плюралізму і багатопартійності, безпечних умов роботи міжнародних спостерігачів.

Незважаючи на труднощі війни, українські громадяни підтримують процеси децентралізації. Проте у разі, якщо війна затягнеться і підтримка України західними союзниками скорочуватиметься, не виключено, що процес децентралізації може бути згорнутий задля різкого посилення мілітаризації економіки і посилення централізації державного управління. Та й у разі порівняно швидкого завершення російсько-української війни повоєнне відновлення країни також потребуватиме централізації планування із координацією переважної більшості інвестицій для виконання глобальних завдань з будівництва нових виробничих потужностей. При цьому географія промислової інфраструктури скоріше за все визначатиметься віддаленістю або наближеністю до кордонів РФ. Отже, регіони України певний час неминуче перебуватимуть у

нерівних умовах. Тому рішення про формування оновленої дорожньо-транспортної мережі та релокацію промислових підприємств диктувалися не лише загальними державними інтересами, а й максимально враховували позицію місцевих громад.

Той факт, що українське суспільство позитивно відгукнулося на створення військових адміністрацій, не означає, що воно схвалює підміну ними органів місцевого самоврядування. З огляду на це, викликає певні перестороги подання на розгляд Верховної Ради України у липні 2023 р. проєкту закону України № 9520 "Про внесення змін до статті 5 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» щодо дострокового припинення повноважень депутата місцевої ради", згідно з яким повноваження депутата місцевої ради припиняються достроково у разі утворення військової адміністрації відповідно до Закону України "Про правовий режим воєнного стану"²¹. Таким чином, ідеться про повне припинення повноважень місцевих рад у разі створення військових адміністрацій. Такий підхід не передбачений чинним Законом України "Про правовий режим воєнного стану", і Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України не підтримало законопроект. Але сама його поява свідчить про окремі загрозливі тенденції щодо згортання процесу децентралізації в Україні в напрямі максимального посилення центральної влади.

Ініційований Кабінетом Міністрів України законопроект про спрямування військового податку на доходи фізичних осіб на закупівлю техніки та власне виробництво зброї можна вважати симптомом переведення економіки на пріоритетне виготовлення продукції для військових потреб. Проте ухваленню такого рішення має передувати виважена роз'яснювальна інформаційна кампанія, спрямована на формування у громадян розуміння доцільності та можливих наслідків мілітаризації економіки держави.

²¹ Про внесення змін до статті 5 Закону України "Про статус депутатів місцевих рад" щодо дострокового припинення повноважень депутата місцевої ради : Проєкт Закону України від 24 липня 2023 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42343>

Надмірна централізація тягне за собою пасивність громадян на місцях, сприяє уповільненню розвитку регіонів, може стати причиною формування пріоритету регіональної ідентичності над національно-громадянською. Децентралізація ж є одним із важливих чинників, який зумовлює готовність і здатність громадян захищати свою землю від агресорів. Навіть на тимчасово окупованих Росією територіях України тривалий час мали місце масштабні виступи проти окупантів. Серед факторів, які сприяли організації спротиву, часто були досягнення місцевих громад, зумовлені децентралізацією. Здебільшого позитивно громадяни сприймають забезпечення органами місцевого самоврядування побутових потреб, роботи закладів охорони здоров'я тощо. Більшість очільників органів місцевого самоврядування довели свою здатність продуктивно діяти у складних умовах повномасштабної війни.

Зміни у бюджетній політиці забезпечили певну гнучкість громад в умовах дії воєнного стану. Навпаки, так зване "узаконення вилучення коштів з місцевих бюджетів до державного бюджету" було негативно оцінене Асоціацією міст України як таке, що таїть у собі серйозні ризики у стосунках місцевого самоврядування з державним управлінням.

Зосередження значних покладів корисних копалин на території Донбасу має стати однією із вагомих причин критичного ставлення до ідеї про "непотрібність" Україні цієї території зі зруйнованими промисловими потужностями та значною кількістю колаборантів. Нейтралізувати останніх можна системою спеціальних поселень для військових, лівову частку населення яких будуть становити колишні та нинішні військовослужбовці.

Серед громадян присутні настрої готовності до самостійного покарання чиновників-корупціонерів. Існує загроза маніпуляцій такими настроями для розхитування ситуації в Україні, що особливо небезпечно в умовах повномасштабного воєнного вторгнення та оцінювання західними партнерами перспектив фінансування відбудови України як держави, де навіть війна не змогла стати перешкодою збереженню та поширенню корупційних практик. Відповідно актуалізується президентська доктрина

політики справедливості, яка передбачає реформу державних правоохоронних та судових органів, посилення відповідальності суддів та інших працівників органів судової влади за злочини у сфері правосуддя і корупції, більш жорсткі перевірки доброчесності суддів. Однак існують перестороги, що проголошена Президентом України політика справедливості вкотре може наштовхнутися на спротив з боку тих кіл українського суспільства, які звикли до безкарності за вчинені правопорушення та злочини. Тому активна позиція громадянського суспільства, на зміцнення якого позитивно вплинула децентралізація, може стати вагомою протидією поширенню корупції.

3. СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОГО ПОЛЯ – ОЗНАКИ НОВИХ ЛІНІЙ РОЗМЕЖУВАННЯ

Загальний стан вітчизняного політичного поля позначений доволі помітним застоєм. Тим не менше, спостереження за певними політичними тенденціями дають ґрунт для передбачень щодо найбільш вірогідних напрямів політичної активності у найближчій перспективі. Тематика ліній політичного розмежування охоплюватиме, безумовно, найбільш актуальні для населення проблеми і, відповідно, найбільш виграшні для політичних дискусантів сюжетні лінії. Ознаки появи таких ліній уже зараз можна побачити у вітчизняному інформаційному і пропагандистському просторі.

Підсумок війни. Українській правлячій силі для збереження і підтримки свого авторитету як організатора опору агресору важливо домогтися повної деокупації країни, причому без "заморожування" війни. Між тим, уже підтверджуються передбачення, які висловлювалися у Пентагоні та міністерстві оборони Великобританії, що війна триватиме до 2024 року і пізніше за ймовірності "глухого кута"^{22; 23}. Прихильники України у США намагаються зміцнити психологічну готовність американців до тривалої війни²⁴. Разом з тим, звертається увага і на те, що міжпартійна солідарність з Україною в американському Конгресі піддається випробуванню²⁵. Посилюється скептицизм щодо

²²Холоднова А. Витік документів Пентагону: Війна рф проти України триватиме до 2024 року, жодна сторона не переможе. URL: <https://babel.ua/news/92710-vitik-dokumentiv-pentagonu-viyna-rf-proti-ukrajini-trivatime-do-2024-zhodna-storona-ne-peremozhe>

²³ Пишкін С. Воллес вірить в успіх контрнаступу ЗСУ, однак війна не завершиться в 2023 році. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/volles-virit-uspikh-kontrnastupu-zsu-odnak-1681907231.html>

²⁴ Cohen R. The U.S. Should Get Over Its Short War Obsession. *Foreign Policy*. March 28, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/03/28/us-russia-ukraine-china-short-war-strategic-patience/>

²⁵ Jentleson B. American Consensus on Ukraine Has Fractured. *Foreign Policy*. March 29, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/03/29/ukraine-support-us-republicans-democrats-politics/>

підсумків війни, який підтверджується останніми подіями у Конгресі США з приводу виділення допомоги Україні на 2024 р. Поки що видається так, ніби справджуються припущення, що колективний Захід залишить Україну сам на сам з агресором²⁶.

Поле політичних дискусій в Україні може поповнитися темою доцільності продовження війни в ситуації негарантованості подальшого постачання озброєнь, і в цих дискусіях мають знову залунати голоси тих, хто відносить себе до так званих "миротворців". Правлячому режиму доведеться шукати нових аргументів на користь продовження боротьби за Вітчизну – апеляція до патріотичних почуттів, до національного самозбереження і запевняння у неминучості досягнення поставлених цілей, у надійності західних партнерів. Утім, надійність таких обіцянок доведеться підтверджувати новими успіхами на полі бою. Здобувати їх доведеться новими людськими втратами, якими так звані "голуби" і "миротворці" не забаряться скористатися.

Необхідність продовжувати воєнний захист країни з одного боку, зміцнює підтримку правлячого режиму населенням. Але тривалість підтримки буде залежати від реальності завершення війни за формулою миру, представленою Президентом України Володимиром Зеленським на саміті "Великої сімки" ще у листопаді 2022 р.²⁷ Між тим, правлячий режим в Україні вже тривалий час протистоїть спробам деяких зарубіжних політиків і діячів умовити її до переговорів з Росією у ситуації окупації її територій, що, по суті, означало б програш у війні²⁸. Правлячому режиму доведеться переконувати у відповідності ціни війни її результату втомлене населення, і позиція вільних від відповідальності опозиційних політичних акторів може виявитися сильнішою за позицію влади.

²⁶ Fix L., Kimmage M. Will the West Abandon Ukraine? *Foreign Affairs*. September 12, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/will-west-abandon-ukraine>

²⁷ Президент України представив на саміті G20 "українську формулу миру", що складається з 10 пропозицій. URL: <https://rubryka.com/2022/11/15/prezydent-ukrayiny-predstavyyv-na-samiti-g20-ukrayinsku-formulu-miryu-shho-skladayetsya-z-10-propozytzij/>

²⁸ Мазуренко А. Україну намагаються "посадити" за стіл переговорів на умовах Росії – Данілов. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/05/11/7401647/>

Проблема майбутніх українсько-російських відносин. Із завершенням бойових дій тема "Україна–Росія" обіцяє стати однією з головних у політичних дискусіях. Насамперед, її зміст буде залежати від того, яка доля спіткає обидві країни після укладання миру. На нинішньому етапі війни доволі популярним є прогноз про розпад Російської Федерації. Упевненість у реальності такого розвитку подій лунає і з боку вищого українського керівництва^{29; 30}, і з боку деяких західних аналітиків³¹. Якщо розпад РФ вважати неминучим, то в такому разі немає сенсу готуватися до політичної дискусії з приводу майбутніх стосунків з нею. Ті, хто поводитимуться таким чином, можуть опинитися у політичному програші поряд з тими, хто вже зараз замислюється над стратегією україно-російських відносин. Адже розпад РФ – це водночас і зникнення міжнародного суб'єкта, який має бути притягнутий до відповідальності за агресію та її наслідки. Періодично висловлюються сподівання на покарання Росії³², але низка західних аналітиків висловлює скепсис до такої перспективи³³.

У дискусіях на тему українського майбутнього скоріше за все голосно заявлять про себе ті, хто традиційно ставив під сумнів корисність європейського курсу для української економіки, протилежністю чому має стати позиція інтелектуально насичених соціальних груп, які сподіваються, що асоціація з ЄС

²⁹ Секретар РНБО озвучив 15 причин, чому українці хочуть зникнення росії. URL: <https://rubryka.com/2023/05/01/sekretar-rnbo-ozvuchyiv-15-prychyn-chomu-ukrayintsi-hochut-znyknennya-rosiyi/>

³⁰ "Процеси вже не зупинити", – Данілов заявив, що світ має готуватися до розпаду РФ. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/576412-procesi-vzhe-ne-zupiniti-danilov-zayaviv-shcho-svit-maye-gotuvatisya-do-rozpadu-rf>

³¹ Motyl A. It's High Time to Prepare for Russia's Collapse. *Foreign Policy*. January 7, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/01/07/russia-ukraine-putin-collapse-disintegration-civil-war-empire/>

³² "Передвісник трибуналу над Росією": уперше в історії розглядається злочин агресії держави проти іншої держави. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/tsentr-haaha-zlochyn-ahresiyi-trybunal-dokazy-svidchennya/32488979.html>

³³ Finucane B., Pomper S. Can Ukraine Get Justice Without Thwarting Peace *Foreign Affairs*. May 8, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-ukraine-justice-thwarting-peace>

це насамперед можливість піднесення рівня національного виробництва.

Політичні позиції скептично налаштованих до євроатлантичного курсу акторів можуть посилитися, коли дадуться взнаки труднощі з пошуком обіцяних Україні коштів. В Україні популярні думки, що вагому частку обіцяного пакета допомоги становитимуть конфісковані російські фінансові активи за кордоном. Але на Заході деякі фахівці вважають цю перспективу не надто обнадійливою³⁴.

Ригоризм українських політиків у питанні відносин з РФ виділяється поряд з певною стриманістю західних донорів, які вже зараз розмірковують по майбутню співпрацю з цією країною. В Україні підготовка розсудливого обговорення цієї проблеми потребує завчасної підготовки громадської думки, і можна передбачити, що найбільш авторитетно у майбутній дискусії пролунає голос тих, хто зуміє таку підготовку провести.

Політичний лад. Найвірогідніше, що у зв'язку із підсумками війни може бути порушене питання про політичний лад в Україні. Поки що риторика західних партнерів сповнена незмінністю підтримки українського прагнення до демократії. Внесок нинішнього правлячого в Україні режиму у розгортання європейського фронту опору російській деспотії обіцяє йому високі переваги у подальшій політичній конкуренції. Тому військові успіхи можуть бути вагомим аргументом для збереження національної політичної системи у нинішньому вигляді. З іншого боку, наявні успіхи скоріше за все не переконають тих, хто виступатиме під гаслами вдосконалення демократії, її поглиблення, а правлячому режиму доведеться впоратися зі спокусою збереження того рівня концентрації влади в його руках, що його потребував воєнний стан, на що вже зараз указується у західних публікаціях³⁵. Можна припустити, що "картинка" майбутньої

³⁴ Landler M. Allies Pledge Billions for Ukraine's Recovery as Zelensky Stresses Urgency The New York Times. June 21, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/06/21/world/europe/ukraine-war-recovery.html>

³⁵ Hale H., Onuch O. Zelensky's Fight After the War. Foreign Affairs. July 4, 2023. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/zelenskys-fight-after-war>

української демократії буде одною з ліній, уздовж якої відбуватиметься реструктуризація політичного простору країни.

Завершення війни скоріше за все дасть старт змаганням національних проєктів майбутнього, у яких центральним сюжетом буде або поширення демократії, або її регулювання, або суттєве звуження. Не виключено, що почнеться конкуренція проєктів не "більшої-меншої демократії", а "м'якшого-жорсткішого авторитаризму", а то, може, й тоталітарної диктатури. І для населення, втомленого війною і соціальними втратами, друге із змагань може виявитися більш цікавим з погляду перспективи розв'язання його базових життєвих проблем.

Найближчий час обіцяє винятково гостру політичну піар-конкурунцію між чинним режимом та його опонентами зі створення максимально привабливого образу влади, якою вона або залишиться у правлячої політичної сили, або перейде до нових претендентів на неї. Увесь час до наступних виборів буде етапом накопичення негативної інформації про дії правлячого режиму. В цьому відношенні владі доведеться дуже обережно прораховувати свої кроки, аби не давати підстав для поповнення "пулу критицизму". Благодатним ґрунтом для критики влади будуть, приміром, її провали із доведенням злочинів опозиційних політиків, некомпетентних або шкідливих дій попередньої влади у супроводі викриття неправових дій представників правлячого режиму.

Національний бізнес у політичному ландшафті України.

Однією з головних тем політичного дискурсу у найближчі роки, без сумніву, стануть економічні проблеми. Більша чи менша виразність економічної теми у політиці значною мірою буде залежати від активності самого бізнесу, чим актуалізуватиметься увага до відносин між владою і тими, кого зазвичай відносять до олігархів. Кожна політична сила буде переконувати населення, що вона спроможна примусити олігархат до національної відповідальності. Під час воєнного стану ознаки політичної активності українських олігархів майже повністю зникли, але, як відзначає агентство "Блумберг", не зникла вірогідність формування нового

олігархічного класу³⁶. Особливо гострими можна передбачити дебати стосовно здатності чинної влади подолати корупцію. На Заході помічають активізацію антикорупційної діяльності адміністрації Зеленського³⁷. Водночас висловлюються і сумніви у здатності України самостійно подолати корупцію і висувається пропозиція доповнити національний рівень протидії їй додатковими рівнями із залученням зарубіжних аудиторів³⁸.

Національна єдність і електоральне гуртування. Можна припустити, що однією з ліній розмежування у політичному полі України будуть претензії кожного із основних політичних акторів на роль національного консолідатора. Швидше за все структурування буде йти вздовж теми ефективності протидії ворожій пропаганді. Виснажена війною людська свідомість може легше піддаватися навіюванням, що застосовуються агресором, і проявляти толерантність до нього, що помітили і Західні журналісти³⁹;⁴⁰. У ситуації війни влада має більше можливостей, якщо не сказати монополію, на ведення психологічної війни з ворогом. З іншого боку, психологічна втома може зменшити переконливість офіційної контрпропаганди і в опозиції з'являться можливості для звинувачень її у нездатності протистояти ворожій ідеології.

Здобутий правлячим режимом під час війни лідерський авторитет дозволяє йому більш відверто проводити політику з

³⁶ В Україні фактично немає олігархів, але є ризики появи нових, – Bloomberg. URL: https://censor.net/ua/news/3410635/v_ukrayini_faktychno_nemaye_oligarhiv_ale_je_ryzykypoyavy_novyh_bloomberg

³⁷ Kramer A. In High-Profile Raids, Zelensky Showcases Will to Tackle Corruption. *The New York Times*. February 2, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/02/02/world/europe/ukraine-corruption-probe.html>

³⁸ Stakhiv E., Bowen S., Jr. How to Curb Corruption in Ukraine's Postwar Reconstruction. *Foreign Policy*. June 22, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/06/22/ukraine-postwar-reconstruction-corruption-united-states/>

³⁹ Gall C., Chubko J., Shapoval D. 'Our Own Guys Are Shelling Us': How Russian Propaganda Plagues Ukraine. *The New York Times*. April 19, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/04/19/world/europe/ukraine-russia-donbas-propaganda.html>

⁴⁰ Shuster S. Inside Zelensky's Plan to Beat Putin's Propaganda in Russian-Occupied Ukraine. *Time*. June 22, 2023. URL: <https://time.com/6288904/ukraine-russia-propaganda-counteroffensive-zelensky/>

культурної гомогенізації і дерусифікації української нації громадян. Культурна дерусифікація України сприймається у західній пресі із розумінням⁴¹. З іншого боку, "дерусифікація як заборона" може справити і протилежний очікуваному ефект, оскільки російські високі культурні досягнення цінуються у світі, усе ще продовжують приваблюють значну частину населення України, і це може бути використано конкурентами влади. Схожого характеру можуть набути політичні дебати з приводу релігійної єдності православної частини суспільства.

Проблема національної консолідації неминуче поставатиме разом з питанням про національних меншин – їхніми правами і статусом. В Україні посилення дебатів з етнополітичних питань цілком можливе у зв'язку з питанням про ставлення до "руського міра" як політико-ідеологічного феномену і до рускої меншини як етносоціальної спільноти. Якщо стосовно цієї найбільшої в Україні меншини буде вестися політика не те що дискримінації, а просто ігнорування, то варто чекати скорої появи її захисників, які апелюватимуть до міжнародних інституцій.

Не можна виключати внесення до політичного порядку денного і питання про вплив трудової імміграції на національну єдність в Україні. Вимушене залучення великих груп іноземних працівників, які зазвичай гуртуються на новому місці за етно-релігійною ідентичністю, призведе до утворення нових іммігрантських етнорелігійних груп. Для деяких політичних акторів відкриється перспектива здобуття лояльності автохтонних громадян шляхом формування фобій щодо іммігрантів. З іншого боку, модель політичної і громадської участі іммігрантів, яка буде просуватися європейськими правозахисними організаціями, може сформуванати настрої упередженості до прибульців як до нової загрози усталеній національній ідентичності. Здобуття голосів виборців як головна мета політичної боротьби може змусити частину політикуму позбутися гуманістичних принципів

⁴¹ Philip K. On the Front-line of Ukraine's Cultural de-Russification. *The Times*. February 10 2023. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/war-in-ukraine-on-the-front-line-of-a-countrys-cultural-de-russification-pgl0bz96x>

і спробувати використати атавізми масової психології, не турбуючись про моральне здоров'я суспільства. З іншого боку, у виснаженого війною і втомленого населення можуть посилитися почуття вдячності до тих, хто прибув допомагати йому у відбудові країни, і відповідної емпатії до них.

Політична розстановка: вірогідність оновлення. Війна змусила правлячий режим, який представляє партія "Слуга народу", стати ядром організації захисту країни. Тим самим небувало зріс рейтинг і Президента України, і його партії. Але це не виключає вірогідність появи політичних акторів з не меншим авторитетом. Так, у січні 2023 р. велику підтримку опитувані надали фантомній "Політичній партії Сергія Притули", яка випередила правлячу партію⁴². Може відбутися політизація активних соціальних сегментів, наприклад, ветеранського корпусу. Кількість тих, хто може бути віднесений до ветеранів, у 2022 р. становила 1,2 млн осіб, а тепер припускається цифра у 4-5 млн людей⁴³. Ті, хто зацікавлений у залученні ветеранів на свій бік, скоріше за все застосовуватимуть випробувану тактику роздавання соціальних обіцянок. Стан війни дає можливість правлячому режиму концентрувати у своїх руках основні суспільні ресурси, а отже, і можливість уже зараз застосовувати таку тактику в рамках "Політики героїв". Незалежно від відкритих і прихованих мотивів такої політики режиму, вона може викликати у вояків і членів їхніх сімей схвальні відгуки і почуття вдячності. У той же час, у пам'яті вояків залишатимуться факти обкрадання бійців, які несуть на собі тягар фронтового буття, що було виявлено журналістськими розслідуваннями⁴⁴. Навряд чи недовіру бійців до ефективності антикорупційних заходів

⁴² Умовна "партія Притули" випередила "Слугу народу" в новому опитуванні. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/rejtingi-party-v-ukrajini-partiya-prituli-viperedila-slugu-narodu-novini-ukrajini-50307247.html>

⁴³ Корогодський Ю. Кількість ветеранів може збільшитись до 5 млн осіб, – Лапугіна. URL: https://lb.ua/society/2022/05/08/516086_killist_veteraniv_mozhe.html

⁴⁴ Ніколов Ю. Тилові пацюки Міноборони під час війни "пиляють" на харчах більше, ніж за мирного життя. *Дзеркало тижня*. 21 січня 2023 р. URL: <https://zn.ua/ukr/economic-security/tilovi-patsjuki-minoboroni-pid-chas-vijni-pilajut-na-kharchakh-dlja-zsu-bilshe-nizh-za-mirnogo-zhittja.html>

державного і військового керівництва розвіють повідомлення про покарання окремих корупціонерів⁴⁵.

Неминучість подовження війни дозволяє правлячому режиму залишатися ядром політичної консолідації суспільства, а політична і моральна підтримка, що надається йому євро-атлантичним світом, від допомоги якого залежить підсумок війни, поки що забезпечує режим від політичного радикалізму з боку конкурентів. Але залежно від перебігу війни ті проблемні питання української політики, які окреслюються у вигляді перспективи, можуть спричинити вибуховий ефект через позицію щодо них з боку євроатлантичних донорів. Якщо це буде позиція "зовнішнього управлінця", то поведінка основних політичних акторів в Україні може звестися до конкуренції за здобуття його лояльності.

⁴⁵ Смуток Б. 621 посадовця з Міноборони та ЗСУ викрили на порушеннях під час перевірок. URL: <https://chas.news/news/621-posadovtsya-z-minoboroni-ta-zsu-vikrili-na-porushennyah-pid-chas-perevirok>

4. СУСПІЛЬНА МОБІЛІЗАЦІЯ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОГНОЗ

Консолідація українського суспільства у відсічі агресії стала виявом його єдності у морально-психологічних та мотиваційно-смыслових складових сучасного національного буття – усвідомлення українством цінностей держави, її незалежності та територіальної цілісності, цінність свободи і вагу громадянства своєї країни, готовність ці цінності захищати⁴⁶. У цьому сенсі варто виокремити щонайменше два аспекти процесу суспільної мобілізації: морально-психологічний та організаційний (а в цьому контексті – самоорганізаційний).

Морально-психологічна єдність суспільства підтверджується масовою готовністю долучитися до захисту країни зі зброєю в руках. За місяць до вторгнення про таку свою готовність заявляли 44,9% опитаних⁴⁷, а за тиждень після вторгнення – 80% (90% чоловіків та 70% жінок)⁴⁸. Щоденні бомбардування українських міст та економічні проблеми не похитнули понад 70%⁴⁹ українців у впевненості, що події в країні розвиваються у правильному напрямі. Навіть економічну ситуацію в країні респонденти визнавали найкращою за час існування незалежної держави⁵⁰. Масовість волонтерського руху і підтримки Збройних

⁴⁶ Шайгородський Ю. Ж. Суспільна мобілізація як зміна ціннісних пріоритетів. *Політичне життя*. 2023. № 3. С. 88–97.

⁴⁷ Оцінка громадянами України загрози агресії з боку Росії (січень 2022 р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamku/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-ukrainy-zagrozy-agresii-z-boku-rosii-cichen-2022r>

⁴⁸ Загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (1 березня 2022). Презентація. *Соціологічна група "Рейтинг"*. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1200_032022_war_press.pdf

⁴⁹ Ставлення до вступу України до НАТО та безпекові гарантії. *КМІС*. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1258&page=1>

⁵⁰ Українське суспільство. *Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології*. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20230829_d/%D0%A1%D0%9C%20%D0%A3%D0%A1%20-%20%D0%A2%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%96%202023.pdf

сил України після початку повномасштабного вторгнення агресора ще більше підтвердили високий рівень суспільної єдності.

Разом з тим, варто визнати наявність не лише позитивних зовнішньо- та внутрішньополітичних змін, але й окремих негативних тенденцій суспільно-політичного розвитку, які впливають на рівень консолідації, згуртованість соціуму та його мобілізаційного потенціалу. Деморалізуючий ефект на настрої українців може справити "*втома від війни*", симптоми якої почали з'являтися у країнах-донорах (гальмування із виділенням фінансової і воєнно-технічної допомоги, скорочення підтримки українських біженців, виступи за послаблення санкцій проти Росії, не говорячи про кроки з блокування допомоги нашої країні). В означеному контексті важливим суспільно-політичним завданням є *збереження й посилення єдності українського соціуму*, насамперед єдності його політичної еліти, державної влади, довіра до якої знижується, а невдоволення нею, навпаки, зростає. Пояснити цю тенденцію можна прорахунками в організації суспільного життя в умовах війни, не завжди продуманими управлінськими рішеннями та спробами їх реалізації бюрократичними, не адекватними ситуації, методами. Особливий вплив на морально-психологічний стан суспільства та рівень довіри до влади мають факти корупції у її вищих ешелонах, факти фінансової та моральної недоброчесності високопосадовців, прояву байдужого ставлення державних службовців до потреб військовослужбовців, тимчасово переміщених осіб, постраждалих від війни громадян, а також – на переконання громадян – відсутність належної реакції на ці факти з боку влади, антикорупційних, правоохоронних та судових органів^{51; 52}. Занепокоєння та роздратування багатьох українців викликає несвоєчасність видатків з

⁵¹ Начальник районного ТЦК Одеси збагатився на майже 47 млн грн: НАЗК бачить корупцію. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/19/7424864/>

⁵² Керівник суду на Одещині вимагав 50 тисяч гривень за "правильне" рішення. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/09/29/7422019/>

державного бюджету⁵³, як і необґрунтовані бюджетні витрати органами місцевого самоврядування, що викликає наростання протестних настроїв^{54, 55}.

У складний воєнний час сумлінною сплатою податків до бюджету громадяни і надалі фінансово підтримують економіку України, поповнюють державні кошти для забезпечення ЗСУ та соціальних виплат. Разом з тим, певне занепокоєння підприємців викликають урядові рішення про повернення до довоєнного механізму оподаткування та відновлення податкових перевірок. Це занепокоєння пов'язане скоріше за все з побоюванням повернення до довоєнного "стилю" цих перевірок. **Відсутність позитивних змін у системі оподаткування** рано чи пізно призведе до проблем дефіциту бюджету, а цей дефіцит потягне за собою і соціальне невдоволення, і зменшення довіри до України з боку потенційних інвесторів.

Не можна вважати повністю обґрунтованими урядові рішення, спрямовані на зміну правил роботи в Україні організацій, які опікуються гуманітарною допомогою (постанова Кабміну від 5 вересня 2023 р.⁵⁶), ухвалення якої пояснюється боротьбою з незаконними "схемами". Але боротьба зі зловживаннями не силами правоохоронних органів, а ускладненням роботи волонтерів є малоефективною і **негативно позначиться і на благодійності**, і на підтримці ЗСУ.

⁵³ У країні війна, а влада робить ремонти. Чи можна витратити ці гроші на армію? Чи виправдані ремонти та реконструкції під час війни і чи можливо використати ці кошти для боротьби з агресором. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/07/18/702312/>

⁵⁴ Гроші на ЗСУ. У Києві, Одесі й інших містах протести за витрати на армію – відео, фото. *Ліга. Новини*. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/video/hroshi-na-zsu-u-kyievi-odesi-ta-inshykh-mistakh-protesti-za-vytraty-na-armiiu-video>

⁵⁵ "Бруківка нікого не врятує": у Києві, Одесі, Дніпрі та Черкасах під стінами міських адміністрацій відбулись акції протесту. *Еспресо*. URL: <https://espreso.tv/brokiivka-nikogo-ne-vryatue-u-kyievi-odesi-ta-dnipri-pid-stinami-miskikh-administratsiy-vidbulis-aktsii-protestu>

⁵⁶ Деякі питання пропуску та обліку гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 вересня 2023 р. № 953. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/953-2023-%D0%BF#Text>

З огляду виняткове значення енергопостачання в умовах війни, у громадян не безпідставно^{57; 58; 59; 60} виникають запитання стосовно відкритості інформації про використання приватними енергетичними компаніями отриманих коштів. Відсутність належного діалогу між енергопостачальниками і громадськістю може призвести до посилення соціальної напруженості.

Аналогічні наслідки може мати й відсутність діалогу з мобілізаційних питань, як показали масові вимоги ухвалення закону про демобілізацію після 18 місяців служби⁶¹. На тлі численних повідомлень про ухиляння від мобілізації^{62; 63; 64; 65}, корупції у військово-лікарських комісіях^{66; 67}, "вибірковості" окремих керівників

⁵⁷ Зловживання на відновленні енергетичної інфраструктури: СБУ проводить низку обшуків. *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/country/politics/sbu-provodit-nizku-obshukiv-u-dekilkokh-oblastjakh-ukrajini-954396.html>

⁵⁸ СБУ розслідує зловживання в енергетиці, – ЗМІ. *Волинські новини*. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/sbu-rozsliduye-zlovzhyvannia-v-enerhetytsi-zmi/>

⁵⁹ ДБР пояснило причини обшуків на ТЕЦ Києва: розкрадали гроші на ремонтах після обстрілів. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/10/27/705952/>

⁶⁰ У кількох областях проходять понад 20 обшуків через зловживання на відновленні енергетики. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3757217-sbu-provodit-ponad-20-obshukiv-u-kilkoh-oblastah-cerez-zlovzivanna-na-vidnovlenni-energetiki.html>

⁶¹ "Настав час інших": в Україні пройшли мітинги на підтримку демобілізації. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/27/7426002/>

⁶² Прикордонники завдяки дрону впіймали 14 "зайців-ухилянтів" за добу. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/28/7426153/>

⁶³ Затримали депутата, який зі спілником вивозив ухилянтів за кордон. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3777518-zatrimali-deputata-akij-zi-spilnikom-vivoziv-uhilantiv-za-kordon.html>

⁶⁴ Прикордонники на Закарпатті за добу затримали 12 ухилянтів з різних областей. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3773341-prikordonniki-na-zakarpatti-za-dobu-zatrimali-12-uhilantiv-z-riznih-oblastej.html>

⁶⁵ В Одесі викрили злочинну схему видачі "білих квитків" депутатам та їхнім родичам. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3770771-v-odesi-vikrili-zlocinnu-shemu-vidaci-bilih-kvitkiv-deputatam-ta-ihnim-rodicam.html>

⁶⁶ СБУ затримала заступника херсонського військового і голову ВЛК на Прикарпатті, які заробляли на ухилянтах. *Інтерфакс-Україна*. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/935823.html>

⁶⁷ На корупції відкрито все керівництво військово-лікарської комісії на Одещині. *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/odesa/news/na-koruptsiji-vikrito-vse-kerivnitstvo-vijskovo-likarskoji-komisiji-na-odeshchini-956242.html>

територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки з виконання мобілізаційних завдань^{68; 69; 70} вимоги мітингувальників є зрозумілими та справедливими. Ситуацію і надалі використовуватимуть російські пропагандисти у спробах поляризувати українське суспільство.

Варто визнати, що єднання політичних та бізнесових еліт з народом, на жаль, не було тривалим, про що свідчить спроба парламентарів уникнути ухвалення рішення про відновлення електронного декларування статків чиновників, залишити реєстр декларацій закритим ще на один рік з можливістю для декларантів добровільно заявити персональне відкриття декларації упродовж року, "маневри" у Верховній Раді України навколо ухвалення закону про заборону діяльності в Україні релігійних організацій, афілійованих із центрами впливу в Росії.

Важливим аспектом збереження й посилення суспільно-мобілізаційного потенціалу є врахування суттєвих змін емоційного стану українських громадян. Значною мірою цей стан визначається здатністю влади розв'язувати наявні проблеми, запобігати їм. Вирішальною ж мірою (і на цьому варто наголосити) емоційний стан українців визначається новинами з фронтів великої російсько-української війни, результативністю бойових дій ЗСУ та позитивними повідомленнями про досягнення українських оборонців. Крім того, громадяни добре усвідомлюють, що допомоги, яку вони через волонтерів надають військовикам, замало, а інтенсивність та розміри фінансової й військової допомоги країн-партнерів теж багато в чому залежать від змісту повідомлень з фронтів.

⁶⁸ НАЗК зафіксувало ознаки збагачення заступника очільника Одеського ТЦК Галушка. *Дзеркало тижня*. URL: <https://zn.ua/ukr/anticorruption/nazk-zafiksuvало-oznaki-zbahachennja-zastupnika-ochilnika-odeskoho-ttsk-halushka-.html>

⁶⁹ Керівник держави незадоволений корупцією та зловживаннями у військкоматах Полтавщини. *Зміст*. URL: <https://zmist.pl.ua/news/kerivnyk-derzhavy-nezadovolenyj-korupcziyeyu-ta-zlovzhvannyamy-u-vijskkomatah-poltavshhynu>

⁷⁰ У поліції розповіли, скільки проваджень щодо військкоматів і ВЛК скерували до суду. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/29/7426275/>

Загальна оцінка емоційного стану українських громадян доводить помилковість думки, яка шириться в українському інформаційному просторі, про формування своєрідного "синдрому втоми українців від війни", Дійсно, результати оцінки емоційного стану українців засвідчують (і це – природно) досить високий рівень стресу. Про такі відчуття заявляють 88% опитаних, а конкретно про втому 50%. Разом з тим, 43% опитаних заявляють, що домінантним почуттям є надія⁷¹. Для посилення психологічно-емоційної єдності громадян важливо враховувати характеристику загального стану суспільства.

Попри наявність суспільно-політичних суперечностей в Україні сформувалося дієве, а в умовах екзистенціальних загроз – здатне до самообілізації та самоєднання громадянське суспільство. Важливим напрямом зміцнення суспільної консолідації має *підвищення рівня суспільної довіри* до органів влади усіх рівнів. Одним із важливих напрямів цієї роботи має стати своєчасне й адекватне суспільним запитам та вимогам закону реагування на прояви недоброчесності державних службовців, непрофесіоналізму, корупції. Доцільним є удосконалення системи контролю діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, забезпечення дієвого механізму оперативного реагування на негативні факти цієї діяльності. Варто розширити можливості інструментів електронної демократії та використання її комунікативного потенціалу, зокрема у налагодженні діалогової форми взаємодії з громадськістю.

Центральним органам виконавчої влади, місцевим військовим адміністраціям доцільно створити моніторингові групи з аналізу змісту звернень громадян, що сприятиме визначенню основних галузевих та територіальних проблем, а своєчасні заходи з їх розв'язання – запобіганню загостренню та переростанню в активні форми протесту. В цьому контексті необхідним і доцільним є удосконалення інструментів електронної

⁷¹ 88% українців відчувають високий рівень стресу через війну, – дослідження. *Lb.ua*. URL: https://lb.ua/society/2023/05/05/554120_88_ukraintsiv_vidchuvayut_visokiy.html

демократії, упровадження заходів, спрямованих на визначення домінуючих тенденцій через організацію галузевих опитувань та опитувань мешканців територіальних громад з актуальних проблем та узгодження оптимальних шляхів їх розв'язання.

З метою посилення консолідації та мобілізаційного потенціалу суспільства вкрай важливою є інтенсифікація зусиль, спрямованих на формування громадської думки. Провідна роль у цьому належить державі й тим інститутам, які забезпечують її інформаційну політику. Варто переглянути форми та методи роботи, політику інформаційних (передусім телевізійних) каналів. Зокрема, одним із напрямів такої роботи може бути використання ефірних можливостей нині не дуже популярного телепроєкту "Єдиних новин" для регулярного інформування глядачів про стан справ у ключових суспільних секторах – оборонному, соціально-економічному, освітньому і науковому, культурному, інформаційному, етнополітичному тощо.

Особливої уваги потребують нині питання законодавчого регулювання проблем, пов'язаних з реінтеграцією тимчасово окупованих територій та громадян України, які тривалий час перебували в окупації. Вже нині варто створити робочі групи у складі народних депутатів України і правознавців для розроблення відповідних нормативно-правових актів, розглянути питання про створення спеціальної судової палати з розгляду справ, пов'язаних із проявами колабораціонізму та сепаратизму, а також справ, пов'язаних з відшкодуванням матеріальних та моральних утрат, яких зазнали громадяни в ході російсько-української війни.

Важливим напрямом роботи є соціально-психологічна реабілітація учасників російсько-української війни та постраждалих від її наслідків, розроблення проєктів законодавчого забезпечення діяльності з психологічної та соціальної допомоги цим категоріям населення, створення мережі спеціальних закладів із її забезпечення, створення (на базі наявних, шляхом їх перепрофілювання) спеціальних структурних підрозділів міністерств соціально-економічного урядового блоку для організації й забезпечення цієї роботи.

Події останнього часу засвідчили важливість єдиної історичної свідомості населення, однакового рівня політичної компетентності, здатності до критичного мислення та усвідомленого сприйняття дійсності, освоєння навичок політичної та громадської участі. Кабінету Міністрів України, центральним органам виконавчої влади, комітета Верховної Ради України із залученням фахівців НАН України, НАПН України, фахових та громадських об'єднань варто розглянути питання про суттєве збільшення обсягу навчальних годин із суспільствознавчих дисциплін у загальній, вищій та передвищій освіті, впровадити як обов'язковий іспит з історії України, основ держави та права під час зовнішнього незалежного оцінювання.

Неабиякої ваги набувають можливості т. зв. народної дипломатії. Міністерству закордонних справ України, Міністерству культури та інформаційної політики у співпраці з іншими міністерствами та відомствами, із залученням волонтерських організацій, інших інституцій громадянського суспільства, мистецьких професійних об'єднань та формувань варто розглянути можливість активізації роботи з популяризації української культури, мистецтва, історії тощо, залучаючи до цього українських громадян, яких війна вимусила тимчасово виїхати за кордон.

5. ДІЯЛЬНІСТЬ СТРУКТУР МОСКОВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ В УКРАЇНІ ЯК ВИКЛИК НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ ДЕРЖАВИ

Та самовпевненість, з якою Путін розпочав свою "спецоперацію", свідчить про переконаність російського державного керівництва не тільки у перевазі своїх збройних сил, а й у високій ефективності розбудованої в Україні агентурної мережі. Проросійські політичні партії і окремі політики, мережа традиційних і інтернет медіа, агентурна сітка в правоохоронних органах і спецслужбах – усе це утримувалося за мільярдні у доларовому еквіваленті суми із засекречених статей російського бюджету.

Суспільна реакція. Одним із важливих елементів цієї системи була і залишається Російська православна церква та її фактично клон – Українська православна церква, залежна від Московського патріархату. Соціологічні опитування показують надзвичайно високий рівень прагнення українців або припинити, або обмежити діяльність УПЦ в Україні – на травень 2023 р. так вважали, відповідно, 19% і 66 % опитаних. Причому зростання цих показників відбулося у всіх без винятку не окупованих регіонах⁷².

Однак, незважаючи на високі суспільні очікування щодо нейтралізації діяльності цієї релігійної структури в Україні, владі наразі не варто поспішати з її ліквідацією, на що є низка причин. Річ у тім, що загальноукраїнська соціологія за більш детального аналізу видається не такою вже й переконливою. Якщо Захід держави фактично весь налаштований радикально, то на Сході, Півдні і навіть у Центрі не все так однозначно. По-перше, втрата УПЦ (МП) частки громад, що перейшли до ПЦУ (10%), не стала критичною для першої з них. Що стосується подальшої динаміки церковних переходів, то є підстави прогнозувати, що в міру поступового емоційного виснаження вона буде знижуватися.

⁷² Якою має бути політика влади щодо Української православної церкви (Московського патріархату): результати телефонного опитування, проведеного 26 травня – 5 червня 2023 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1247&page=4>

Активізація обласних рад. Розуміючи, що "еволюційним" шляхом УПЦ не здолати, місцеві політичні еліти в окремих регіонах держави вирішили надати нового імпульсу процесу її маргіналізації. Першими з ініціативою заборони УПЦ звернулися до Верховної Ради депутати Тернопільської обласної ради⁷³, їх ініціативу підтримали депутати Івано-Франківської, Вінницької⁷⁴, Львівської⁷⁵, Житомирської⁷⁶, Кіровоградської⁷⁷, Черкаської⁷⁸ обласних рад. При цьому лише в поодиноких випадках окремі депутати не підтримували рішення рад. Хмельницькою обласною радою було ухвалено безпрецедентне рішення про заборону діяльності УПЦ (МП) на території області. За "ефектом доміно" аналогічні рішення прийняли депутати Рівненської⁷⁹, Волинської⁸⁰, Житомирської, Чернівецької обласних рад⁸¹. Рішення інших обласних рад були поміркованішими – або за внесення змін до

⁷³ Депутати Тернопільської облради подали звернення до Верховної Ради про заборону УПЦ МП. URL: <https://suspilne.media/275244-deputati-ternopilskoj-oblradi-podali-zvernenna-do-verhovnoi-radi-pro-zaboronu-upc-mp/>

⁷⁴ На Вінниччині облрада проголосувала за заборону Московського патріархату. URL: <https://glavcom.ua/vinnitsia/news/na-vinnichchini-oblrada-proholosuvava-za-zaboronu-moskovskoho-patriarkhatu-891406.html>

⁷⁵ Львівська облрада проголосувала за заборону діяльності УПЦ (МП). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-lvivska-oblrada-upc-mp/32154415.html>

⁷⁶ Житомирська облрада прийняла рішення про заборону діяльності релігійних громад УПЦ МП. URL: https://24tv.ua/zaborona-upts-mp-zhitomirska-oblrada-priynuala-rishennya-pro_n2213148

⁷⁷ Депутати закликали Верховну Раду заборонити російську церкву. URL: <https://oblrada.kr.ua/event/deputati-zaklikali-verhovnu-radu-zaboroniti-rosijsku-tserkvu>

⁷⁸ Черкаська облрада просить заборонити московську церкву. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3677816-cerkaska-oblrada-prosit-zaboroniti-moskovsku-cerkvu.html>

⁷⁹ Рівненська облрада заборонила діяльність УПЦ МП в області. URL: https://lb.ua/society/2023/04/10/551566_rivnenska_oblrada_zaboronila.html

⁸⁰ На Волині облрада одногослоно підтримала заборону УПЦ МП. URL: [Заборона УПЦ МП - облрада Волині одногослоно підтримала заборону | РБК-Україна \(rbc.ua\)](https://rbc.ua/news/ukraine/2023/04/10/551566_rivnenska_oblrada_zaboronila.html)

⁸¹ Фейсбук-сторінка Чернівецької обласної ради. URL: <https://www.facebook.com/oblrada.cv.ua/posts/pfbid02XZCDW2k5i2xFvxRpoqQurzhaCKprTVa dQAFthZqhUT58xLg5oUmA3SsNk6WSY3Wzl>

законодавства щодо діяльності релігійних організацій^{82, 83}, або за припинення угод з УПЦ (МП) про оренду церковних споруд⁸⁴, або за правове реагування на факти співпраці цієї церкви з країною-агресоркою⁸⁵. Ряд обласних рад (Сумської, Полтавської, Харківської, Одеської) зайняли компромісну щодо цієї церкви позицію, а деякі не означили жодної. Тобто, позиція облрад залежала від впливовості цієї церкви у тому чи іншому регіоні. Та й на рівні державного управління довелося визнати неправомірність заборони УПЦ (МП) органами регіональної влади.

Законотворча активність. Загалом, доля УПЦ (МП) вирішувала на рівні національного законодавства. Народними депутатами було здійснено кілька спроб законодавчо обмежити функціонування в українському соціальному просторі і Російської православної церкви, і її клону. Такими були законопроекти Оксани Савчук "Про заборону Московського патріархату на території України"⁸⁶, відхилений Комітетом з питань гуманітарної

⁸² Про Звернення депутатів Чернігівської обласної ради до Президента України Зеленського В.О., Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України щодо негайної заборони в Україні російської православної церкви, Української православної церкви московського патріархату, їх структурних підрозділів і залежних від них організацій. URL: <https://chor.gov.ua/normativni-dokumenti/rishennya/item/13209-pro-zvernennia-deputativ-chernihivskoi-oblasnoi-rady-do-prezident>

⁸³ Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій на території Київської області : Рішення Київської облради. URL: https://kor.gov.ua/roboty/rady/rishennia/pro_zabezpechennia_zmitsnennia_natsionalnoi_bezpeky_u_sferi_svobody_sovisti_ta_diyalnosti_relihiinykh_orhanizatsii_na_terytorii_kyivskoi_oblasti.html

⁸⁴ Про заходи щодо зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій на території Херсонської області : Рішення Херсонської облради. URL: <https://docs.google.com/document/d/Invuz6LChaZErXQthNd1MvS0RvV9sW8hw/edit>

⁸⁵ Про зміцнення національної безпеки у сфері діяльності громадських та релігійних організацій на території Закарпатської області : Рішення Закарпатської облради. URL: https://zakarpad-rada.gov.ua/docs/rishennya/8/10_sesion/rish_870.pdf

⁸⁶ Про заборону Московського патріархату на території України : Проект Закону України. Реєстраційний № 7204 від 22.03.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1247793>

та інформаційної політики; законопроект Інни Совсун та інших про позбавлення релігійних організацій, які входять до структури релігійної організації, керівний центр якої знаходиться в державі, що здійснила воєнну агресію проти України та або тимчасово окупувала частину території України, статусу неприбуткових; законопроект групи народних депутатів на чолі з Миколою Княжицьким "Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій", який містив заборону УПЦ (МП) на території України⁸⁷ і який був визнаний неправовим експертами Головного науково-експертного управління апарату Верховної Ради України⁸⁸; законопроект "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання діяльності релігійних організацій"⁸⁹ авторства Ірини Констанкевич та інших, ініційований Кабінетом Міністрів України; проект закону "Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій"⁹⁰.

Тривалі намагання на законодавчому рівні обмежити функціонування УПЦ в Україні виявилися марними. Через брак політично волі було заблоковано не лише найрадикальніші законопроекти, зокрема авторства Оксани Савчук, а й урядовий документ, який встановлював такі рамки, які б ніколи не вдалося подолати українському суду. Ймовірно, це є свідченням наявності в системі української влади досить впливових сил, яким

⁸⁷ Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій : Пояснювальна записка до проекту Закону України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1553223>

⁸⁸ Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій : Висновок на проект Закону України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1575318>

⁸⁹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання діяльності релігійних організацій : Проект Закону України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1562260>

⁹⁰ Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій : Проект Закону України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1622350>

вдалося спочатку загальмувати, а потім повністю зупинити процес маргіналізації УПЦ.

У таких умовах Верховна Рада обмежилася внесенням на розгляд РНБО України пропозиції щодо застосування до ряду представників РПЦ персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій). Але відповідне рішення і затвердження його Президентом України відбулося тільки через вісім місяців. За цей час зі списку підсанкційних осіб не лише випали ключові суб'єкти, які загубилися в інших санкційних пакетах, але й відбулося пом'якшення самих обмежень. Українські можновладці надто довго виважували, кого з російських церковників і як покарати "рублем" і позбавленням привілеїв за участь в організації геноциду українського народу.

Війна зняла залишки камуфляжу і повністю оголила природу Російської православної церкви, яка завжди була і досі залишається одним зі найважливіших політико-ідеологічних інструментів усіх політичних режимів Росії зі втілення імперіалістичної політики. Розуміння цього пройняло майже все українське суспільство. Дві третини українців виступають категорично за заборону діяльності в Україні УПЦ, ще 19 відсотків – за встановлення нагляду і контролю за її діяльністю з боку держави і тільки 6% прагнуть зберегти статус-кво.

Однак, по-перше, необхідно пам'ятати, що демократія – це той політичний режим, де не тільки превалюють інтереси більшості, а й також захищені права меншості, і не можна просто знищити якусь меншинну соціальну групу тільки тому, що її позиція не збігається з позицією більшості. По-друге, не варто нехтувати тим фактом, що українське суспільство є в цілому секулярним і ті шість відсотків наших співгромадян, які хочуть збереження УПЦ, швидше за все становлять більшість практикуючих православних України.

Зв'язок РПЦ і УПЦ (МП) можна метафорично характеризувати як відносини матері і доньки. Далеко не всі українці готові екстраполувати злочинну сутність РПЦ на її українську дочку. Саме цим зумовлені ті складні внутрішні процеси, які нині відбуваються у стані УПЦ (МП). В її середовищі змушені уживатися як відверті адепти "русского міра", серед яких чимало агентів

російських спецслужб, так і звичайні українці, які зберігають відданість церковній традиції.

Усе більше священників, які зневірилися у прагненні церковного проводу розірвати з Москвою і проголосити автокефалію УПЦ, одноосібно долучаються до ПЦУ. Однак цей процес не є стрімким і бурхливим. Серйозного імпульсу процесу реструктуризації УПЦ (МП) в умовах війни, яка змінила звичні стандарти нормальності, могли б надати політичні агенти. Формально, відповідно до конституційної моделі організації державної влади в Україні, основними центрами прийняття політичних рішень є парламент, президент, уряд і органи місцевого самоврядування. Треба зазначити, що на усіх цих рівнях були здійснені ті чи інші кроки, спрямовані на розв'язання проблеми залежності УПЦ від її російської кураторки.

Найбільшу активність у цьому питанні, як і належить країні, яка є парламентсько-президентською республікою, проявила Верховна Рада України. Однак у неї не вистачило рішучості прийняти законопроект Оксани Савчук – документ, який відкривав шлях повністю розв'язати проблему законодавчим способом, причому у найсприятливіший для цього момент, яким був початок російської агресії. Інші спроби законодавчо обмежити діяльність УПЦ (МП) віднесенням її до релігійної організації, чий керівний центр перебуває на території країни-агресорки, є глибоко хибним. Саме лише перебування будь-якого суспільного актора у державі, яка вчиняє збройну агресію проти України, не має вважатися злочином. Тим більше, зв'язки українського агента з таким актором не можуть стати причиною запровадження проти нього будь-яких санкцій, а тим більше загрожувати його ліквідацією. Виходить, що усі претензії України до Московського патріархату полягають лише у тому, що його керівний центр перебуває "у державі, яка здійснює збройну агресію проти України"? За цією логікою, грецьке законодавство мало б "не допускати діяльність" щонайменше єпархій Криту і Додеканесу, а також монастирів Афону Елладської православної церкви, "які афілійовані із центрами впливу релігійної організації, керівний центр якої знаходиться за межами Греції, у

державі, яка здійснює збройну агресію проти Греції", адже вони перебувають під прямою юрисдикцією Константинопольського патріархату.

Ситуація засвідчує відсутність чіткої державної політики стосовно релігійних організацій, які становлять загрозу національній безпеці України. Велика кількість зареєстрованих у Верховній Раді законопроектів, серед яких і ініційований урядом, свідчить про намагання розв'язати цю проблему нормами права. Однак жоден із них не поданий на голосування навіть у першому читанні. Парад декларацій обласних рад з вимогою обмежити впливи Московського патріархату і його українських структур у кінцевому результаті закінчується відсутністю конкретних дій. Запущена Верховною Радою ініціатива впровадження системних санкцій супроти ієрархії РПЦ лише через 8 місяців була формалізована у рішення РНБО, яке, втім, позбавлене не лише практичного, а й символічного смислу, бо обминає ключових фігур цієї ієрархії. Усі ці кейси засвідчують наявність, з одного боку, потужного "драйвера", здатного "зарядити" Верховну Раду, уряд, обласні ради, РНБО і Президента України до активних дій, а з іншого – ще більш могутнього "стопера", якому повсякчас вдається якщо й не повністю заблокувати ці ініціативи, то значно вихолостити їхній зміст. Не виключено, що ці дві сутності уживаються в одній голові, яка приймає рішення, що є свідченням її розгубленості, сумнівів у правильності того чи іншого радикального кроку.

Виходячи з цього, органам державного управління щодо формування політики стосовно Московського патріархату та його дочірньої УПЦ (МП) залишаються два основні сценарії – або домагатися прагнути заборони цих церкви і її структур в Україні, або, виходячи з принципу свободи совісті і демократичних стандартів у сфері забезпечення прав і свобод людини, враховуючи складність наслідків її ліквідації, залишити її у чинних правах.

Перший сценарій згаяно безповоротно. Через півтора року війни ця акція піддаватиметься серйозному спротиву як у середині країни, так і з боку союзників України, чого б не сталося у

перші місяці війни. Усі намагання обмежити функціонування УПЦ шляхом законодавчих новацій наштовхнуться на, по суті, непереборний юридичний спротив.

Більш перспективним, у випадках протиправної діяльності представників релігійних організацій, є не адаптація для цих цілей спеціального законодавства, що регулює відносини у релігійній сфері, а застосування діючих норм Кримінального кодексу України, стаття 96² якого передбачає ліквідацію юридичної особи у разі вчинення її уповноваженою особою будь-якого із кримінальних правопорушень, передбачених серед інших статтями 109 ("Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади"), 110 ("Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України"), 111¹ ("Колабораційна діяльність"), 436 ("Пропаганда війни"), 437 ("Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни"), 442 ("Геноцид"). Ця стаття відкриває перспективи ліквідації юридичних осіб, починаючи від релігійних громад і закінчуючи релігійними управлінськими центрами.

Другий сценарій передбачає збереження в релігійному полі України УПЦ як структурної одиниці Московського патріархату. За такого сценарію в інтересах національної безпеки держава має здійснювати такі кроки:

- проводити постійні оперативні заходи із запобігання і виявлення антидержавної діяльності її духовенства і парафіян;
- здійснювати комплекс просвітницьких заходів, насамперед у навчальних закладах, з висвітлення злочинної сутності і практики російських політичних режимів і Російської православної церкви як їх структурного елементу;
- обмежувати право УПЦ (МП) на користування релігійними об'єктами, земельними ділянками, що перебувають у її власності;
- сприяти зміні підпорядкованості релігійних громад;
- здійснювати заходи, спрямовані на активізацію тієї частини ієрархії, духовенства і віруючих УПЦ (МП), які прагнуть визнання автокефалії церкви.

У нинішніх умовах головним завданням держави стає збереження суспільного миру і недопущення міжрелігійних конфліктів, а тим більше ексцесів із застосуванням сили. Задля цього необхідно впровадити зміни до Кримінального кодексу України у частині посилення відповідальності за "розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями". З'ясування міжрелігійних стосунків має бути раз і назавжди прибрано з вулиць і церковних майданів у зали судів.

6. АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ОНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ З УРАХУВАННЯМ МОЖЛИВИХ НАСЛІДКІВ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Етнополітична сфера України у найближчому майбутньому відзначатиметься традиційною поліетнічністю та полікультурністю населення, наявністю точок, які залишатимуться об'єктами російських провокаційних дій, постійною потребою у корекції законодавства відповідно до ситуації і вимог Європейської комісії.

Серед останніх продуктивних змін в етнополітиці Української держави були відновлення діяльності спеціального центрального органу влади – Державної служби з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС), схвалення Кабінетом Міністрів Концепції Державної цільової національно-культурної програми "Єдність у розмаїтті", старт розрахованого до 2026 р. проекту "Підтримка впровадження європейських стандартів щодо боротьби з дискримінацією та захисту прав національних меншин в Україні", ухвалення законів України "Про освіту", "Про забезпечення функціонування української мови як державної", "Про корінні народи", "Про національні меншини (спільноти) України", Стратегію щодо розвитку кримськотатарської мови, оновлення Стратегії сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської меншини⁹¹, внесення Верховною Радою України змін до закону про національні меншини відповідно до рекомендацій Венеційської комісії.

Певна загроза етнополітичній стабільності залишається у зв'язку з намаганням деяких сил політизувати життєдіяльність національних меншин, особливо щодо російської, болгарської, гагаузької, румунської та угорської.

⁹¹ Центр "Нова Європа". Кандидат Check-4: де Україна перебуває у виконанні 7 рекомендацій ЄС. 4 травня 2023. URL: <http://neweurope.org.ua/analytics/kandydat-check-4-de-ukrayina-perebuvaye-u-vykonanni-7-rekomendatsij-yes/>

Одним із випробувань для державної етнонаціональної політики стала реакція історичних батьківщин національних меншин на ухвалення Закону "Про освіту", Стаття 7 якого передбачає зменшення обсягу освіти мовами меншин, особливо після завершення початкової школи. Поки що ситуація врегульована перенесенням терміну переходу на українську мову шкіл із викладанням предметів мовою однієї з країн ЄС на 1 вересня 2024 р.

Певну настороженість викликає й деяка радикалізація українського соціуму, збільшення проявів ксенофобії до громадян України, які є етнічними росіянами. Не можна оминати й задовзнену проблему інтеграції в українське суспільство ромів, які проживають найбільш компактно в Закарпатській, Одеській, Донецькій, Харківській, Дніпропетровській областях. Незнання державної мови та загальна неосвіченість є одним із головних бар'єрів для їх соціальної інтеграції. Поодинокі прояви насилля щодо ромів свідчать про все ще помітний рівень етнічних упереджень та стереотипів стосовно них. Ефективне розслідування та невідворотність покарання за скоєння злочинів на ґрунті нетерпимості вимагає, зокрема, внесення відповідних змін до вітчизняного антидискримінаційного права. Залишаються актуальними проблеми інтеграції, протидії дискримінації, доступу до ринку праці та забезпечення фінансової незалежності сімей переселенців, інформації, доступу дітей до освіти. Особливо складна ситуація у Дніпропетровській та Запорізькій областях⁹².

Ще однією вірогідною можливістю зростання ксенофобії є активізація духовного паломництва (прощі) євреїв-хасидів, яка має як мінімум дві суперечливі тенденції в реакції місцевих мешканців: а) поширення ворожих настроїв та акцій, скерованих проти прибульців; б) зростання зацікавленості в розвитку прощі і збільшення толерантності⁹³. Гібридна війна країн арабського

⁹² Державна служба з етнополітики та свободи совісті. Становище ромів-переселенців у воєнний час. 30 серпня 2023. URL: <https://dessa.gov.ua/stanovyshche-romiv-pereselentsiv-u-voiennyu-chas>

⁹³ Туров І. Хасидські громади діаспори як актор впливу на національно-громадянську та етнічну динаміку в українському соціумі. *Політичні дослідження*. 2023. № 2 (6).

світу з Ізраїлем, російський слід у недавній атаці ХАМАС може спричинити хвилю насилля в Європі, терористичні акти навіть в Україні, в чому зацікавлена країна-терористка.

Війна безповоротно змінила етнонаціональну структуру населення областей⁹⁴, значна частина внутрішньо переміщених осіб (ВПО) інтегрується в нові громади, що актуалізує завдання формування в суспільстві атмосфери терпимості, толерантності й співпраці. Важливо також зберігати органічний зв'язок із українцями, у тому числі і з-поміж національних меншин, які знайшли притулок і захист у країнах-партнерах.

Розгляд етнополітичних процесів в Україні в умовах війни був би неповним без їх прогнозування і моделювання з огляду на можливі наслідки російської агресії. Пріоритетним завданням етнічної політики у поствоєнний період повинно стати збереження етнічно української частки населення країни, повернення українців з країн, які надали їм тимчасовий захист та підтримку, аби залучати сотні тисяч іммігрантів з інших країн для підтримки економічного потенціалу і відповідної чисельності населення України на рівні близько 32-35 млн осіб⁹⁵.

Український зсув у самоідентифікації населення, який проявляється бажанням повернутися до української мови або опанувати її, наштовхується на за давньий синдром малоросійства і "меншого брата", на успадковану звичку користування російською мовою. Актуальним залишається остаточне подолання наслідків імперського і постколоніального мислення, радянського та вже пострадянського зросійщення українців, домінації російської масової культури.

⁹⁴ Марущак О. Глобальне розселення українців після війни: шість метрополісів, де вируватиме життя. 16 жовтня 2023. *TCH*. URL: <https://tsn.ua/exclusive/globalne-rozselennya-ukrayinciv-pislya-viyni-shist-metropolisiv-de-viruvatime-zhittya-2424289.html>

⁹⁵ Шевчук С. Україні потрібно буде залучати мінімум 300 000 мігрантів щороку. Соціологиня Елла Лібанова про екзистенційні проблеми з демографією і що можна зробити? 25 вересня 2023. URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/35-mln-ukrainsiv-u-2033-mu-nadzvichayno-optimistichniy-stsenariy-sotsiologinya-ella-libanova-pro-veliki-problemi-z-demografiyeu-v-ukraini-yakiz-rodilisy-shche-do-viyni-shcho-z-tsim-robiti-25092023-16201>

У виробленні та реалізації етнічної політики Україна послідовно дотримується європейських цінностей, системно впроваджує досвід західних демократій, вивірені практикою засади мультикультуралізму, спирається на здобутки науки і власний досвід. В Україні шануються демократичні цінності, різноманіття етнонаціональних культур, захист інтересів і прав національних спільнот. Тим самим підтверджується, що основу національної консолідації становлять не лише такі традиційні ознаки, як усвідомлення належності до однієї держави, громадянство, а й взаємна повага людей до їхніх культурних потреб та цінностей, врахування специфіки регіональних, етнокультурних та інших самобутніх груп населення України та осіб, які належать до цих груп, збереження духовних і культурних цінностей громад та громадян.

Видається актуальною максимальна індивідуалізація роботи з національними спільнотами, організація їх життєдіяльності, врахування особливостей історичного, територіального та етнопсихологічного характеру. Мовиться передусім про греків, євреїв, кримських татар, поляків, ромів, росіян, румунів, угорців, про подолання наслідків колонізації, комунізації та радянзації українського суспільства, його російщення. У цьому зв'язку необхідно виробити більш-менш спільні підходи у ставленні до історичної пам'яті та культурної спадщини, зокрема, до російської культури і демократичної літературної спадщини.

Наявні проблеми та колізії етнополітичного характеру (прояви дискримінації, порушення гарантій освітніх та мовних прав етнічних спільнот, недостатня толерантність на побутовому рівні тощо) потребують відповідного реагування з боку владних структур, постійного моніторингу, проведення спеціальних соціологічних опитувань, організації перепису населення та створення повноцінного реєстру громадян. Широке обговорення цих проблем у науковому та експертному співтоваристві, в ЗМІ та соціальних мережах сприятиме виробленню адекватного бачення реалій та визначенню напрямів і засобів їх розв'язання. Залучення зарубіжного досвіду, інтелектуальної, правової, економічної, технологічної та фінансової допомоги від міжнародних

організацій полегшить виконання різноманітних проєктів у соціально-культурній та освітній сферах. Подолання труднощів і вихід із поствоєнної травми суспільства на основі оновленої моделі етнічної політики повинні відповідати передусім власним національним інтересам України.

Розв'язання всього спектра етнонаціональних проблем, ускладнених російською агресією, потребує поглиблення і розширення відвертих міжлюдських комунікацій, сприяння єдності громадян, яка повинна базуватися на суспільному порозумінні щодо важливості збереження національної державності, українського мовного середовища, культурної, релігійно-духовної й етнічної багатоманітності; утвердження стандартів етнонаціональної толерантності в професійній поведінці працівників ЗМІ, установ освіти, управління та ін.; розроблення й реалізація всеукраїнських, регіональних і місцевих програм розвитку міжкультурного діалогу й просвітництва, поширення через системи дошкільного виховання та освіти, засобами масової інформації, а також іншими комунікативними ресурсами знань про історію, культуру, релігію й традиції всіх етнічних спільнот України для їх взаємопізнання й порозуміння, а також для формування в суспільстві атмосфери взаємоповаги, доброзичливості, терпимості, толерантності й співпраці осіб та груп, що відрізняються етнічною, культурною, мовною та релігійною самобутністю, ціннісними орієнтаціями.

Органам державної влади, інститутам громадянського суспільства, установам науки, освіти і культури можуть бути рекомендовані такі кроки:

Верховній Раді України: 1. Провести широку презентацію закону про національні меншини з наголосом на його відповідність інтересам усього українського суспільства, євроінтеграційним прагненням країни. 2. Ухвалити Закон "Про Концепцію державної етнонаціональної політики України" власної або запропонованої експертами редакції. 3. Підготувати зміни до Стратегії державної міграційної політики з урахуванням реалій та наслідків війни.

Державній службі України з етнополітики та свободи совісті: 1. Запровадити практику висвітлення змін у вітчизняному законодавстві, пов'язаних з ухваленням Закону "Про національні меншини (спільноти)", Державної цільової національно-культурної програми "Єдність у розмаїтті". 2. Започаткувати реєстр потреб національних меншин у культурно-освітній сфері та збереженні їхньої історико-культурної спадщини. 3. Зосередитися на формуванні в середовищі громадського активу етнічних спільнот (керівників національно-культурних товариств, журналістів, які висвітлюють етнокультурний розвиток тощо) проукраїнської позиції. 4. Продовжити підготовку законодавчого забезпечення державної етнічної політики з вивченням та використанням досвіду європейських країн у здійсненні своїх етнополітик. 5. Працювати над зміцненням (розширенням) інституційних структур на місцях, особливо в регіонах з поліетнічним складом населення, запроваджувати регіональні програми реалізації державної етнополітики. 6. Розпочати напрацювання спільних програм етнополітики та міграційної політики держави, зважаючи на потреби повоєнної відбудови економіки країни.

Міністерству освіти та науки України: 1. Розширити програми для вчителів національних шкіл з метою оволодіння необхідними знаннями і навичками для викладання предметів українською мовою. 2. Ініціювати діалог, спільні програми і проєкти із міністерствами освіти країн ЄС – сусідів України та основних реципієнтів українських біженців щодо підтримки мережі шкіл національними мовами та надання можливості дітям українських біженців продовжити навчання в Україні дистанційно. 3. Розпочати роботу над Програмою збереження мов греків Надазов'я. 4. Створити мережу безкоштовного вивчення української мови.

Міністерству закордонних справ України: 1. Продовжити і активізувати роботу українсько-словацької, українсько-румунської, українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин та українсько-німецької комісії зі співробітництва у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні. Розглянути питання про утворення аналогічних українсько-грецької та українсько-польської комісій. 2. Наповнювати склад посольств та консульств у країнах європейського

зарубіжжя фахівцями з гуманітарної проблематики. 3. Ініціювати роботу посольств, консульств, народної дипломатії щодо безпешкодного повернення громадян України, передусім дітей і молоді, які опинилися за кордоном, на батьківщину в рамках програми "Україна чекає на тебе".

Міністерству з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України: 1. Продовжити розроблення програм щодо розвитку мов корінних народів, що проживають на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, активізувати діяльність Національної комісії з питань кримськотатарської мови. 2. Опрацювати державну програму організаційних, політико-інформаційних та культурно-просвітницьких заходів, спрямованих на очищення свідомості мешканців деокупованих територій від наслідків російської пропаганди та ідеології "руського міра". 3. Спільно з МОН України розпочати підготовку кадрового резерву вчителів для деокупованих територій.

Міністерству культури та інформаційної політики України: 1. Укласти перелік об'єктів історико-культурної спадщини національних меншин (етнічних спільнот), які зазнали ушкоджень або були знищені РФ, для поширення цієї інформації у світових ЗМІ та подання позовів щодо стягнення збитків з країни-агресорки. 2. Акцентувати увагу на участі українських громадян, які ідентифікують себе з національними меншинами, у захисті України і сприяти поширенню такої інформації державними ЗМІ. 3. Продовжити проведення заходів, присвячених репрезентації полікультурності регіонів України, у тому числі в рамках програми "Єдність у розмаїтті". 4. Запровадити програму популяризації української культури на деокупованих територіях, зміцнення статусу української мови як державної та мови міжлюдської комунікації.

Президії НАН України, секції суспільних і гуманітарних наук: забезпечити умови і ресурси для проведення етнополітологічних, історичних, культурологічних, правничих та соціально-економічних досліджень, спрямованих на прогнозування і моделювання етнічної політики в Україні, функціонування української та інших етнічних спільнот, захист їхніх прав і свобод, подальше утвердження громадянської ідентичності українців.

Послідовне вироблення і дотримання наукових засад державної етнополітики диктує необхідність подальших історико-етнологічних, політологічних та правничих студій з урахуванням реалій війни і можливих поствоєнних ситуацій, спрямованих на утвердження самоцінності української та інших етнічних культур у всіх їх проявах, гарантування прав і свобод громадян незалежно від їх етнічного походження, на формування спільної громадянської ідентичності і створення єдиного загальноукраїнського культурного ландшафту.

7. ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ В ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР

Зважаючи на сутність російсько-української війни, важливим завданням є прогнозування сценаріїв не тільки її завершення, а також здобуття за її результатами й закріплення за Україною місця суб'єктного геополітичного гравця.

Прогностичний та експертний дискурс інтеграції України в геополітичний простір. Україна має залежність від зовнішньої допомоги колективного Заходу як у безпековому, так і фінансово-економічному плані, тому її геополітична суб'єктність, що здобувається у ході протистояння російській імперській, формується переважно за участі США та Євросоюзу. Зважаючи на це, геополітична суб'єктність України є досить хиткою, але з витісненням російських військ та просуванням до євроатлантичних структур вона має шанси для транзиту від реципієнта до донора глобальної безпеки.

Адміністрація Дж. Байдена формує план збільшення пакета військової та гуманітарної допомоги для України та Ізраїлю у розмірі 100 млрд дол. з тим, щоби його вистачило на два роки – тобто вже й на той час, коли Овальний кабінет займе інший президент. Утім, виділення такої масштабної для України суми видається малоімовірним сценарієм через постійний конфлікт Білого дому та Конгресу в особі радикального крила Республіканської партії. США активізували зусилля щодо передачі Україні російських заморожених активів на західних банківських рахунках у розмірі 300 млрд дол. Однак такі наміри також стикаються з юридичними проблемами та значними фінансовими ризиками. Тому найімовірнішим форматом виходу із цієї ситуації буде надання Україні лише певних відсотків із замороженої суми.

Загрозою у зниженні підтримки України з боку Заходу є ризики посилення впливу, а то й приходу до влади популістських сил (представлених ультраправими та лівоцентристськими політичними партіями, які відкрито симпатизують Росії та політиці В. Путіна) у окремих країнах Європи, які тим самим матимуть змогу сформувавши парламентську більшість, а у підсумку –

й уряд. Після перемоги таких політичних сил зовнішня політика цих країн може тією чи іншою мірою нагадувати політику угорського прем'єра В. Orbana, який блокує просування України до НАТО, військову підтримку України та пролонгацію санкцій проти Росії. Сама Росія через вплив і буде намагатися сформувати проросійську коаліцію в ЦСЄ. Йдеться про геополітичне зближення Сербії з Угорщиною. Вибори у деяких країнах Європи можуть надати президенту Росії В. Путіну можливість підірвати рішучість Заходу в підтримці України та витіснити його з поля власних геостратегічних інтересів. У перспективі можуть зміцнити свою позицію й праві політичні сили Німеччини.

Наразі відчувається вплив передвиборчої президентської кампанії у США на стан справ в Україні та її протистояння російській агресії. За умов зміни політичного курсу у Білому домі щодо надання військової допомоги Україні її керівництво має диверсифікувати свою діяльність, адаптуючи свої прагнення щодо продовження підтримки до перспективи затяжної війни. Ізоляціонізм правотрамπίстського крила республіканців у будь-якому разі впливатиме на політику США після 2024 року. Усе це може так чи інакше послабити Україну у протистоянні повномасштабній російській агресії. Не виключається сценарій повернення у Білий дім одіозного експрезидента Д. Трампа, який виголошує позицію щодо часткового чи повного припинення безпекової підтримки України, а також виступає за зменшення масштабу антиросійських санкцій.

Тому нині складно не погодитися з провідними світовими експертами, які схиляються до думки про відсутність стабільних гарантій підтримки України з боку Вашингтона у майбутньому. Їхні висновками супроводжуються роздумами тих, хто вважає неминучістю тупикову ситуацію на полі бою й неможливість щось кардинально змінити кожною зі сторін. Низка експертів, посиляючись на нібито витік інформації зі секретних документів Пентагону, тиражують дискурс про те, що Захід може вдатися до тиску на Київ задля початку перемовин з Росією у разі затягування війни та оформлення патової ситуації на фронті. Доволі стримано й помірковано скептично оцінюють ситуацію у Пентагоні, де присутні думки про неможливість звільнення всіх окупованих

територій, що російсько-українська війна завершиться не військовою перемогою однієї зі сторін, а двосторонніми переговорами⁹⁶.

Слід також врахувати, що ресурсні можливості Заходу поступово виснажуються і їх відновлення також є питанням тривалої перспективи. Дедалі помітнішими стають розбіжності у плані надання військової допомоги між Пентагоном та Держдепом, що призводить до затримки постачання озброєння.

У 2023 р. порівняно з 2022 р. помітно зменшився розмір безповоротної союзницької допомоги – відповідно, 11,07 і 14.3 млрд дол.⁹⁷.

Досі залишається незрозумілою позиція колективного Заходу: чи буде він забезпечувати військову підтримку України до відновлення кордонів 1991 року, чи має намір посилювати її спроможності тільки для покращення позиції у ході можливих переговорів? У західних експертних та прогностичних колах формується ілюзія того, що ніби корейський сценарій перемир'я міг би бути найбільш прийнятним для України шляхом до припинення бойових дій, руйнування інфраструктури, а згодом відродження економіки на принаймні 80% її території⁹⁸. За таких сценаріїв Україні в майбутньому буде неймовірно складно зберегти свою інерцію траєкторії демократичних трансформацій та інтеграцію до євроатлантичних структур.

На підсвідомому рівні західного суспільства поступово формується світоглядна картина про те, що війна в Україні негативно відбивається на добробуті американського суспільства. Подібна пересічна позиція американців може стати підґрунтям мобілізації суспільного тиску на владу країн Заходу. Хоча Україні завдяки вмілій дипломатичній комунікації із Заходом вдалося

⁹⁶ Україна здатна звільнити всі території, але не у найближчій перспективі – генерал Міллі. *Європейська Правда*. 25 травня 2023. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/05/25/7403905/>

⁹⁷ Скільки безповоротної допомоги Україна отримала від союзників за час великої війни. *Слово і Діло*. 16 жовтня 2023. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/10/16/infografika/finansy/skilky-bezповorotnoyi-dopomohy-ukrayina-otrimala-soyuznykiv-chas-velykoyi-vijny>

⁹⁸ Malkasian C. The Korea Model. Why an Armistice Offers the Best Hope for Peace in Ukraine. *Foreign Affairs*. 2023. Jul/August. P. 36–51. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/korean-war-diplomacy-armistice-nato>

значною мірою переграти пропаганду РФ, однак Києву слід пильно враховувати цей фактор у майбутньому. І хоча суспільна підтримка в США та Європі залишається стійкою, зберігаються ризики її послаблення у порівняно недалекій перспективі. Гальмування підтримки України пояснюється також бажанням США та ЄС уникнути прямого протистояння з Росією. Для запобігання ризику можливої ескалації з боку Росії Захід запровадив категоричну заборону для України на завдання ударів по території Росії зарубіжною зброєю.

Надважливим для України завданням є просування стратегії набуття повноправного членства в НАТО вже у середньостроковій перспективі. Це має відбуватися всупереч тому, що наразі багатьом експертам й політиками вступ України до НАТО видається віддаленою, а то й взагалі неможливою перспективою, на чому наголосив канцлер Німеччини О. Шольц⁹⁹. Вашингтон намагатиметься уникати ситуації, коли стосовно до українсько-російської війни довелось б застосувати П'яту статтю Статуту НАТО, чим звучилося б поле для дипломатичного врегулювання протистояння.

Сприятливою для України є точка зору, що перемога Росії в разі посилить загрози для всієї Центрально-Східної Європи зокрема та НАТО в цілому. Тож у разі окупації України жителі цього регіону змушені будуть вступати безпосередньо у війну з армією Росії. Саме тому прем'єр-міністри Чеської Республіки, Польщі та Словаччини у квітні 2023 р. виступили проти сценарію заморожування війни за рахунок тимчасово окупованих українських територій та висловилися за її завершення на українських умовах¹⁰⁰. Важливу роль для України відіграє безпековий діалог контактної групи Рамштайн за участі понад 50 країн, який координує підтримку та військову допомогу їй.

⁹⁹ Шольц заявив, що Україна не зможе вступити до НАТО в "оглядному майбутньому". URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/05/22/novyna/polityka/sholcz-zayavyv-ukrayina-ne-zmozhe-vstupyty-nato-ohlyadnomu-majbutnomu>

¹⁰⁰ Fiala P., Heger E., Morawiecki M. The Free World Must Stay the Course on Ukraine A Frozen Conflict or Partial Victory Will Solve Nothing. *Foreign Affairs*. April 24, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/free-world-must-stay-course-ukraine?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=The%20Myth%20of%20Multipolarity&utm_content=20230424&utm_term=FA%20Today%20-%20112017

Україні буде не під силу відновити свій ВПК під час війни, проте вже сьогодні слід формувати стратегію зменшення частки зовнішньої військової компоненти в обороноздатності держави. Україні варто врахувати цей урок повномасштабної війни, розгорнути будівництво побудови мережі заводів для виготовлення боєприпасів натівського зразка. Нині ведуться перемовини Києва з Німеччиною, Італією, Францією та країнами Східної Європи про локалізацію виробництва зброї (паралельно з постачанням) в Україні¹⁰¹, налагоджується виробництво військової техніки разом з німецьким концерном *Rheinmetall*¹⁰². Керівництво України оголосило про створення Альянсу оборонних індустрій, до якого у перспективі можуть приєднатися виробники зброї та техніки з усього світу. У 2023 р. відбувся перший Форум оборонних індустрій¹⁰³.

Один з варіантів, що пропонує Вашингтон – надання Україні 10-річних зобов'язань у сфері безпеки без її вступу до НАТО¹⁰⁴. Інший варіант – юридично закріплені зобов'язання на кшталт тих, які США має стосовно Тайваню, Ізраїлю, Південної Кореї тощо. Такі дії мають бути підкріплені чіткими зобов'язаннями Заходу щодо забезпечення набуття Україною членства в ЄС. І саме такий сценарій спільного алгоритму дій Заходу та України мав би стати не альтернативою членства України в НАТО, а своєрідними мостом до нього¹⁰⁵.

¹⁰¹ Exclusive: Kyiv in talks with Western weapons makers about setting up production in Ukraine -minister. *Reuters*. June 20, 2023. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/kyiv-talks-with-western-weapons-makers-about-setting-up-production-ukraine-2023-06-19/>

¹⁰² Німецький концерн хоче виробляти в Україні танки, системи ППО і боєприпаси. *UA. NEWS*. 9 травня 2023. URL: <https://ua.news.ua/war-vs-rf/nemetskyj-kontsern-hochet-proyzvodyt-v-ukrayne-tanky-systemy-pvo-y-boeprypasy>

¹⁰³ Україна стане донором глобальної безпеки: Зеленський підбив підсумки першого Форуму оборонних індустрій. *Рубрика*. 30 вересня 2023. URL: <https://rubryka.com/2023/09/30/ukrayina-stane-donorom-globalnoyi-bezpeky-zelenskyj-pidbyv-pidsumky-pershogo-forumu-oboronnyh-industrij/>

¹⁰⁴ Ще одна країна приєдналася до декларації про безпекові гарантії для України. *УНІАН*. 25 серпня 2023. URL: <https://www.unian.ua/politics/garantiji-bezpeki-dlya-ukrajini-sloveniia-zrobila-potuzhniy-krok-12371082.html>

¹⁰⁵ The geopolitical stakes of Ukraine's counter-offensive. How to ensure Russia suffers a strategic defeat. *The Economist*. June 6, 2023. URL: <https://www.economist.com/briefing/2023/06/06/the-geopolitical-stakes-of-ukraines-counter-offensive>

На шляху до НАТО вагомим геополітичним аргументом для України може слугувати й подальше поглиблення безпекової інтеграції у рамках так званого Балто-Чорноморського союзу (ініціативи Міжмор'я/*Intermarium*)¹⁰⁶. Саме Україні доцільно взяти на себе роль ініціатора реалізації цього проєкту¹⁰⁷, який може стати майданчиком для підтримки безпекового діалогу країн Східної Європи, котрі постали перед спільними загрозами, що генерує Росія.

Сценарії геополітичного майбутнього України. На основі аналізу наукового та експертного дискурсу можна сформулювати три ймовірні сценарії завершення російсько-української війни.

Перший сценарій, ідеальний для України, це вихід на кордони 1991 року. За таких обставин Росія як агресор має понести всю повноту відповідальності за розв'язання неспровокованої війни аж до сплати репарацій та покарання військових злочинців. Такий сценарій є найбільш вірогідним за умов краху чи значного послаблення путінського режиму, але наразі складно оцінити здатність Росії до подальшої мобілізації її армії та суспільства, а також виміряти крихкість путінського режиму.

Другий сценарій – помірковано песимістичний, адже передбачає відступ виснажених на Донбасі російських військ до лінії бойового зіткнення 24 лютого 2022 року, коли б РФ зберегла за собою Крим та маріонеткові уряди на теренах ОРДЛО. Такий сценарій є більш імовірним також за умов ослаблення путінського режиму. Власне, він міг би стати транзитом до повного відновлення територіальної цілісності України за умов політичних трансформацій у Росії. Однак він таїть й ризики створення замороженого конфлікту в межах окупованих територій, а разом з тим і збереження плацдарму до відновлення російської воєнної ескалації¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Рафальський О. Загрози Україні в нових геополітичних умовах: ризики та шляхи подолання. *Вісник НАН України*. 2023. №8. С. 46.

¹⁰⁷ Кондратенко О. Стратегія протистояння України геополітичним викликам та загрозам національній безпеці в умовах становлення нового світового порядку. *Міжнародні відносини. Серія: "Економічні науки"*. 2018. № 14. С. 140–145. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/3471

¹⁰⁸ Politico пише, що США розглядають "замороження" війни в Україні. В ОП не згодні: Абсолютно неможливий сценарій. *Hromadske*. 18 травня 2023. URL: <https://hromadske.ua/posts/politico-pishe-sho-ssha-rozglyadayut-zamorozhennya-vijni-v-ukrayini-v-op-ne-zgodni-absolyutno-nemozhlivij-scenarij>

Третій сценарій – песимістичний, який зберігає шанс справдитися за умови витіснення російських військ з решти Херсонщини та Запоріжжя, що дало б можливість Україні відновити контроль над частиною узбережжя Азовського моря та повернути принаймні Бердянський та Скадовський морські порти. Однак Росія за такого сценарію збереже за собою контроль над Кримом і значною частиною Донбасу (всю Луганську та частину Донецької областей, здобуті у ході повномасштабної війни від 24 лютого 2022 року), втративши при цьому сухопутний коридор у Крим. За такого сценарію зберігатимуться ризики, притаманні другому сценарію. Попри очевидну неідеальність ці два сценарії принаймні сприятимуть у подальшому відновленню судноплавства та торговельно-економічної навігації України у віддаленій перспективі.

При всьому, наразі жоден мозковий/експертний центр чи жоден експерт у сфері прогнозування не можуть забезпечити точний сценарій і час завершення війни в Україні, хоча у контенті ЗМІ часто фігурує дата – друга половина 2024 року.

Контури геополітичного майбутнього світу та місце в ньому України. Судячи з глобальних трансформацій, наразі відбувається процес формування значною мірою за підсумками російсько-української війни, нового світового порядку. Актуальним буде транзит України від євразійського до євроатлантичного простору. Нинішній світ рухається до нової біполярності – від світової вертикальної дихотомії Захід–Схід до горизонтальної Північ–Південь. Колективна Північ буде, як і попередньо, асоціюватися з демократією, ліберальними цінностями та економічним процвітанням, тоді як глобальний Південь (з населенням близько 5 млрд чоловік), представлений переважно авторитарними країнами та країнами, що застигли в статусі транзитивних демократій і прагнуть набути ознак глобальної Півночі.

Нині є усі симптоми нової "вісі зла" Китай–Північна Корея–Іран–Сирія. Доволі відчутний вплив у форматі глобального Півдня відіграватимуть такі держави, як Бразилія та ПАР. Новий світопорядок буде більш інтегрованим у безпековому відношенні і з мінімумом так званих сірих зон. Тому єдино правильною

стратегією безпеки та зовнішньої політики для України є інтеграція до ЄС та НАТО.

Контури нового світу передбачають ще цілу низку компонентних форматувань: по-перше, ЄС збільшить кількісне членство до понад 30 держав на початку 2030-х років; по-друге, НАТО в разі прийняття України, Молдови та Грузії, а також Західних Балкан значно розширить свій склад та безпекову географію. Явного розколу та значних розбіжностей інтересів між ЄС і США у форматі глобальної Півночі скоріш за все не спостерігатиметься. Натомість буде формуватися рівноправний трансатлантичний формат союзницьких відносин. ООН буде повністю реформована або демонтована, і на зміну їй постане нова організація, яка відповідатиме вимогам часу та буде покликана унеможливити конфлікт, подібний до того, що розв'язала Росія. На пострадянському просторі за умов ослаблення Росії внаслідок розв'язаної нею війни поступово зникатимуть самопроголошені формування в Молдові, Україні та Грузії. Ліквідація Нагірного Карабаху Азербайджаном є лише початком цього процесу.

Агресія Росії проти України значно вплинула на її безпечний стан та подальший статус у майбутньому, стала тригером до руйнації старого світопорядку й формування нового у ході відновлення холодної війни, заклала підґрунтя до довготривалої глобальної конфліктності. Наслідки цього кроку Москви будуть відчуватися у середньо- і довгостроковій перспективі, адже відбудуться зміни демографічної картини України внаслідок відтоку біженців, внутрішньо переміщених осіб, а також перспективи припливу великої хвилі іммігрантів. Загальне скорочення населення в Україні та руйнування інфраструктури вплине на генерування ВВП у майбутньому. До всього додаються й масштабні екологічні проблеми, створені як у ході війни, так і ті, що існували в Україні упродовж багатьох років. Для України значними є безпекові ризики, пов'язані з надкритичною залежністю від західної військової та економічної підтримки, а також зміни політичної ситуації в країнах ЄС та США та геополітичної ситуації у світі в цілому. Затягування війни в Україні та відсутність успіхів ЗСУ на полі бою також можуть негативно

впливати на рівень допомоги з боку Заходу. Значні ризики для України пов'язані також із нестачею боєприпасів (передусім великого калібру) у країнах Європи та США.

Для України в експертних колах Заходу розглядаються різні сценарії завершення війни та майбутнього держави загалом – від східно-/західнонімецького до фінського, корейського чи навіть кіпрського. До цього додається досить скептична позиція щодо вкрай малої ймовірності виходу України на кордони станом на 1991 рік. У цій ситуації Україні слід докладати максимум зусиль на дипломатичному фронті щодо уникнення найнебезпечнішого сценарію – замороження конфлікту. Адже на Заході простежується брак довгострокової стратегії стосовно України та бачення її майбутньої інтеграції в геополітичний простір. Тому Україна повинна формувати стратегію виживання та протистояння російській повномасштабній агресії в умовах послаблення Західної (насамперед американської) допомоги. Ключовою частиною цієї стратегії може стати геополітична кооперація з низкою європейських країн НАТО у рамках гарантій безпеки, започаткованих G-7 на Вільнюському саміті. Таке вибудовування стратегії дозволить Україні зберегти стійкість у протистоянні російській агресії. Підтримка реформ та створення власного військового промислового сектору за іноземної інвестиційної підтримки дозволить Україні прискорити динаміку інтеграції до європейських і євроатлантичних структур, а також забезпечити транзит від пострадянської Євразії до геополітичного простору колективної Півночі.

ПІСЛЯМОВА

Науковий прогноз під час війни неминуче зосереджується насамперед на найбільш вірогідних викликах і небезпеках, що можуть мати негативні наслідки для країни. Аналіз нинішнього стану політичного поля країни дозволяє казати про реальність виникнення в ньому небезпечних ситуацій, що посилюється станом війни і тяжкими випробуваннями, які лягли на плечі українців.

У політичній системі можливе перехоплення лідерської ініціативи фінансово-промисловими корпораціями, деінституалізація самої системи, активізація популізму, політична ексклюзія, збереження високого рівня корупції, небезпека соціальних конфліктів з перетіканням їх у політичні.

Серйозним випробуванням буде піддано систему взаємних відносин між центральною, регіональною і місцевою владою, особливо в ситуації "заморожування" війни. Функціонування цієї системи ускладниться змінами у поселенській та адміністративно-територіальній структурі країни, а в разі успішного відновлення її територіальної єдності – ситуацією у деокупованих регіонах, особливо у Криму, недостатнім узгодженням функцій цивільних, військових адміністрацій та органів місцевого самоврядування.

Спричинена війною нинішня пауза у політичній боротьбі в середині країни не повинна відволікати від тем, які можуть активізувати цю боротьбу. Можна очікувати більш окресленого розмежування позицій основних політичних сил з таких питань, як тривалість війни та її підсумок, характер українсько-російських відносин по її завершенні, суспільно-політичне оновлення країни, рівень народної довіри до влади, місце національного бізнесу у політичному ландшафті країни, збереження національної єдності в умовах політичної конкуренції.

Підтверджений аналізом рівень високої мобілізованості українського суспільства водночас виявляє деякі симптоми "втоми від війни" і в середині України, і в середині країн-партнерів, чим зумовлене наростання критичного ставлення до здійснення політичного правління і державного управління.

Нинішня ситуація у сфері відносин між українською владою і керівництвом Української православної церкви, яка залишається, по суті, частиною Московської патріархії, не дає підстав розраховувати на консенсусний характер цих відносин у найближчій перспективі, що поставить державу перед складним вибором стратегії і тактики своєї політики щодо релігії та церкви.

Державу очікують аналогічні проблеми в етнополітичній сфері, у політико-правовому статуюванні етнічних спільнот, що особливо актуально для кримських татар, у максимально повному дотриманні європейських вимог щодо правових засад етнонаціональної політики.

Найбільшими складностями супроводжується геополітичне прогнозування. Розвиток ситуації у міжнародних відносинах визначається не тільки більшою кількістю діючих там акторів і чинників, а й відсутністю в Україні реальних можливостей впливати на них. Тим не менше, аналіз дає можливість передбачати у загальних рисах сценарії українського геополітичного майбутнього – з одного боку, між глобальними Північчю і Півднем, а з другого боку, у форматі поступового інтегрування у євроатлантичний простір.

Пропозиції і рекомендації із запобігання прогнозованим викликам і загрозам, уміщені на сторінках аналітичної записки, звісно, навряд чи зможуть бути реалізованими у повному обсязі – надто стрімко змінюється політична і геополітична ситуація. Тим не менше авторський колектив сподівається, що викладені міркування з приводу політичної безпеки країни будуть корисними для тих, хто приймає рішення у цій сфері або впливає на їх ухвалення.

Наукове видання

**ПОЛІТИЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОГО
І ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ.
ПРОГНОЗНА ОЦІНКА, МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Аналітична записка

Літературний редактор – С. Носова
Комп'ютерна верстка та макетування – Н. Лисенко

Підписано до друку 28.12.2023 р. Формат 60x84/16.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 3,72. Обл.-вид. арк. 2,51.
Папір офсетний. Наклад 50 прим. Зам. № 2178

Видавець Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел. +38 (044) 285-65-61.
www.ipiend.gov.ua; e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600.
Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.